

EL CAVALL DINS LA CULTURA

PAZYRYK

El vincle humà-cavall en les muntanyes de l'Altai durant l'edat del ferro

Elsa Bernad Alamo

NIUB: 16617075

Tutor: Dr. F. Javier López Cachero

“El cavall per a l’home és com les ales per a l’ocell”

Anònim

AGRÄIMENTS

Vull manifestar el meu agraïment exprés a totes aquelles persones que m'han donat suport en la realització d'aquest treball.

En primer lloc al meu tutor, el Dr. F. Javier López Cachero, per la seva orientació, professionalitat i suport tècnic, que han estat claus per dur a terme el present treball. Així mateix, a la meva mare que m'ha ofert una visió crítica des d'una perspectiva no acadèmica. També agrair als meus tiets, les persones que em van endinsar en el fascinant món del cavall.

Finalment, a tots aquells que m'envolten i que han contribuït amb el seu granet de sorra a la realització d'aquest estudi.

RESUM

L'interès del present treball és intentar definir el vincle entre ésser humà i cavall dins la comunitat Pazyryk, cultura que es va desenvolupar a mitjans de l'edat del ferro a la regió de l'Altai (sud de Sibèria). L'objectiu és acostar-se a la relació persona-animal a partir del registre arqueològic documentat bàsicament en els contextos funeraris, els *kurgans*. En aquest sentit, són quatre els elements de naturalesa arqueològica en què es basa aquest estudi: les restes d'individus èquids; els seus equips i abillaments i les seves representacions en objectes i tatuatges. Paral·lelament, es pretén oferir una aproximació a l'anàlisi del cavall com a subjecte que influeix en les persones i no tan sols com un objecte a dominar i explotar. Amb tot, el següent treball intenta posar llum sobre la qüestió de com era vist aquest animal i quins rols va poder tenir dins la comunitat Pazyryk.

Paraules clau: cavall; humà; vincle; cultura Pazyryk; regió de l'Altai; edat del ferro; *kurgan*.

ABSTRACT

The interest of the following study is to define the bond between human and horse within the Pazyryk community, a culture from the middle Iron Age that was developed in the Altai region (south of Siberia). The aim of this paper is to approach to the person-animal relationship based on the archaeological information from the funerary context, the *kurgans*. On this matter, four are the elements of archaeological nature that have been consider: the buried horses; their equipment and dresses and the horse representations on objects and tattoos. At the same time, it is wanted to understand the horse as a subject, who can influence in people's life, and not only as a passive object. All in all, the present work tries to put some light to the question how may the horse have been seen and which roles might it have played within the Pazyryk community.

Key words: horse; human; bond; Pazyryk culture; Altai region; Iron Age; *kurgan*.

SUMARI

1. Introducció	6
1.2. Justificació i estat de la qüestió	7
1.3. Objectius	8
1.4. Metodologia	9
2. Humans i cavalls: animals socials	10
3. La cultura estepària a les muntanyes de l'Altai i el grup Pazyryk	14
3.1. Marc geogràfic i climàtic	14
3.2. Cronologies i característiques	17
3.3. Contextos funeraris Pazyryk	21
4. Els cavalls en el registre arqueològic de la cultura Pazyryk	29
4.1. Descripció dels èquids documentats	29
4.2. Equipament i vestimenta del cavall	33
4.3. Representacions d'èquids	43
5. Discussió sobre el rol del cavall dins dels Pazyryk	50
5.1. Quina era la relació humà-cavall ?	50
5.2. El cavall: marcador d'estatus social i d'identitat ?	58
5.3. La idealització dels braus guerrers	63
5.4. El món de les creences i l'univers tripartit	68
6. Conclusió i consideracions sobre futurs estudis	75
7. Bibliografia i recursos web	79

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Justificació i estat de la qüestió

El següent treball se centra en l'estudi del vincle entre l'ésser humà i el cavall dins la cultura Pazyryk que habità les muntanyes de l'Altai (sud de Sibèria) a mitjans de l'edat de ferro. Aquest estudi pretén acostar-se a la relació animal-persona a través del material arqueològic documentat bàsicament en contextos funeraris caracteritzats per un alt nivell de conservació degut a les baixes temperatures d'aquesta regió fet que ha permès la formació d'una capa de permafrost que ha propiciat la recuperació de materials molt delicats com pells, teixits, fustes i, fins i tot, cossos momificats de persones i cavalls. La majoria de dits materials es preserven actualment al Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Rússia).

La cultura Pazyryk formaria part de les diverses tribus que visqueren en les estepes euroasiàtiques en el darrer mil·lenni BP caracteritzades per l'heterogeneïtat d'origens i llenguatges diversos, per bé que compartien una cultura material i uns costums força similars, tal i com indiquen les fonts històriques i el registre arqueològic (Gryaznov, 1976; Han *et al.*, 2008; Hanks, 2002; Koryakova i Hanks, 2006; Rudenko, 1970).

La tria de l'objecte d'anàlisi ve donada pel personal interès d'estudiar el rol que tingué el cavall en la història de la humanitat, concretament en aquesta cultura llunyana tant des del punt de vista temporal com territorial. L'esmentat interès s'accentua degut a les particularitats d'aquest vincle home-cavall, que es dedueixen de les troballes realitzades i d'alguns autors entre els que destaco la doctora Gala Argent, de l'Eastern Kentucky University. Tot plegat em va fer decidir per aprofundir en aquesta relació que, com s'anirà exposant al llarg del present treball, distava molt sovint de la típica i tradicional concepció de domini i subjugació per part de l'humà cap a l'animal.

Quant a l'estat de la qüestió, les troballes excepcionals i d'un alt nivell de conservació han contribuït a incrementar l'interès en el seu estudi i interpretació, interès que persisteix avui dia tant des d'un enfocament individual com des d'una recerca de major abast a nivell temporal i/o regional.

Els primers treballs a les muntanyes de l'Altai s'iniciaren a la dècada dels anys 20 del segle passat de la mà d'arqueòlegs russos entre els quals destaquen com a pioners M. P. Gryaznov, que va treballar en el *kurgan* 1 de la necròpolis Pazyryk, i S. I. Rudenko, que intervingué en els *kurgans* 2-5 de la mateixa necròpoli (Rubinson, 1990: 51). Posteriorment altres investigadors també han seguit amb la recerca. És el cas de V. D. Kubarev i les necròpolis de Yustyd, Ulandryk i Sailugem o, més

recentment, els treballs de N. V. Polosmak i V. I. Molodin a l'altiplà d'Ukok en els cementiris d'Ak-Alakha i Verkh-Kaldzhin (Han *et al.*, 2008: 25).

Els estudis de Gryaznov i Rudenko –en la localitat de Pazyryk– són els que acabaren donant nom a aquesta cultura arqueològica que esdevingué cada cop més evident en les posteriors investigacions de complexos funeraris anàlegs efectuades en la mateixa regió d'Altai (Hiebert, 1992: 117).

Destacar també que en les darreres dècades s'han desenvolupat estudis multidisciplinaris amb especialistes de diverses branques com la genètica, la paleobotànica, l'arqueozoologia, la geologia o la biologia, entre altres (Han *et al.*, 2008: 26). Tot això ha permès una major aproximació a la població Pazyryk, de la qual, a data d'avui, no s'ha pogut documentar cap mena d'estructura d'hàbitat. D'aquí la importància dels contextos funeraris i d'investigacions de caire multidisciplinari.

Respecte a les cronologies, comentar breument que els primers intents de datació es realitzaren partint de consideracions històrico-artístiques (Bokovenko, 1995b; Griaznov, 1969; Kawami, 1991; Rudenko, 1970). I malgrat la cronologia absoluta del període roman encara sota debat, els recents estudis basats en dendrocronologia i datacions radiocarbòniques situen aproximadament els enterraments Pazyryk originals entre els segles V i III aC. (Kuzmin *et al.*, 2004; Mallory *et al.*, 2002; Vasiliev *et al.*, 2001; Zaitseva *et al.*, 1998).

El món arqueològic Pazyryk ha estat fruit de diversos estudis que han comportat, inevitablement, diferents aproximacions teòriques. Tanmateix, totes aquestes aproximacions, ja siguin més antropològiques, materialistes o processualistes, comparteixen un mateix enfoc: entendre i estudiar el cavall com un objecte passiu, centrant-se en determinar quins són els usos en virtut dels quals l'ésser humà s'ha servit d'aquest animal i sempre des del punt de vista del seu domini i subjugació. Amb altres paraules, i tal i com exposa la doctora Argent en la seva tesi doctoral, *“ja sigui com a menjar, transport, artefacte, motiu o representació del poder social, el cavall no s'ha considerat mai com un participant actiu en les activitats humanes”* (Argent, 2011: 3). Per aquest motiu, resulten necessàries altres aproximacions que complementin aquesta primera concepció estàtica i tinguin en consideració l'animal com un agent actiu dins d'una cultura.

1.2. Objectius

L'objectiu principal del present treball és l'aproximació a la relació humà-cavall dins el grup Pazyryk a partir de la cultura material i dels èquids documentats en els contextos funeraris. En altres paraules, intentar conèixer què ens pot dir el registre arqueològic del tracte de la persona cap a l'animal i, per tant, de com aquest era vist dins d'aquesta comunitat.

Vinculat amb aquest primer objectiu, es pretén una aproximació a l'anàlisi dels èquids considerats com a subjectes que influeixen en les persones i no només com un objecte a dominar i explotar. A tall d'exemple, es tracta d'estudiar per què s'enterra aquest cavall amb aquesta persona; per què es col·loca de determinada manera i amb un determinat equipament que el diferencia de la resta, etc. En aquest punt, es vol remarcar la importància de veure cada cavall com un animal únic, amb una personalitat i una història pròpies, allunyant-nos, així, de les concepcions més tradicionalistes dins del món de l'arqueologia que sempre han comprès l'animal com un mer objecte d'ús que s'ha anat explotant en funció d'uns beneficis econòmics, socials i simbòlics, entre altres. Això passa per observar no només què aporta la persona a l'animal, sinó també com aquest influeix en l'humà a partir de l'estudi dels materials que ens permeten acostar als rols que desenvolupà el cavall dins la vida dels Pazyryk.

Probablement aquest objectiu resulti difícil d'entendre per aquells que no estan acostumats a tractar amb l'animal, però des d'una perspectiva personal, com a persona que fa anys que ha tingut l'oportunitat d'interactuar amb ells i que se n'adona que no hi ha dos animals idèntics, considero que el cavall adquireix un paper dins de la nostra societat que el converteix en un agent actiu, més enllà d'un objecte passiu. I això passa per considerar-los no com a “construccions” humanes sinó com a éssers individuals, amb unes històries i experiències pròpies i úniques.

Respecte a objectius de caire més general, es vol insistir en el paper fonamental de l'arqueologia en l'estudi i interpretació no només d'aquesta cultura, sinó de totes aquelles societats estepàries de les quals no es disposa de registre escrit. És cert que també ens podem acostar a dites societats a partir de fonts que crearen civilitzacions contemporànies al seu temps, com ara Grècia o els Imperis persa i xinès, però no s'ha d'oblidar que aquestes acostumen a aportar un punt de vista força subjectiu i sovint s'escriuen des de la incomprensió.

Finalment, es pretén reivindicar la importància de realitzar investigacions interdisciplinàries, que en el cas de l'estudi dels animals no haurien de deixar de banda altres especialitats concretes com ara la

veterinària, la biologia i l'etologia, que poden complementar l'anàlisi i oferir una altra visió no contemplada per estudis arqueològics i històrics.

1.3. Metodologia

En tant que tot treball bibliogràfic, la metodologia bàsica ha consistit en cercar aquell material que tractés l'objecte d'anàlisi triat i permetés un major aprofundiment.

Així doncs, s'ha emprat bibliografia bàsicament anglesa amb alguna obra castellana. Destacar, però, que alguns dels articles i llibres que s'han utilitzat són traduccions a l'anglès dels originals escrits en rus. Això no és d'estranyar perquè fins fa gairebé pocs anys els estudis arqueològics a la regió de Sibèria quedaven reservats quasi en la seva totalitat a les investigacions russes que en un primer moment publicaven tots els estudis en llengua nativa. Tanmateix, aquesta situació ha anat evolucionant gràcies a l'obertura d'aquest territori a una recerca de caire més internacional amb equips de diferents nacionalitats, realitat que ha fet que la informació sigui cada cop més accessible.

La majoria d'aquest fons bibliogràfic s'ha obtingut a través d'internet, concretament mitjançant diverses webs acadèmiques, com *Research Gate* o *Academia.edu*, que han permès descarregar un volum d'informació considerable i de manera gratuïta. No obstant, hi ha hagut alguns documents als quals l'accés ha estat completament impossible.

Paral·lelament també s'han seleccionat exemplars de la Biblioteca de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona.

Altres webs de referència han estat la del Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (*hermitagemuseum.org*) i la del Museu Britànic de Londres (*britishmuseum.org*). Ambdues ofereixen informació bàsica de la cultura escita i, més concretament, de la Pazyryk. Al primer museu, és on es guarden la majoria de materials i individus recuperats de les excavacions realitzades a la regió de l'Altai, mentre que el Museu Britànic va acollir l'any passat una exposició temporal –del 14 de setembre de 2017 al 14 de gener de 2018– anomenada *Scythians, warriors of ancient Siberia* que comptava amb els objectes més destacats d'aquesta cultura provinents de diverses col·leccions com la del Museu de l'Hermitage o la del Museu Nacional de Kazakhstan. A més, abans de l'exposició es va crear una pàgina web per penjar dades sobre el món escita i anar-lo descobrint als futurs visitants. Aquesta web encara es pot consultar avui en dia (*blog.britishmuseum.org*) i ofereix fotografies i

vídeos força interessants, especialment per aquells que no van poder visitar l'exposició en el seu moment.

Pel que fa a l'estructuració del treball, aquest es divideix en sis apartats –si es té en compte el primer apartat que es correspon a l'actual introducció-. A continuació d'aquesta es troba el segon apartat dedicat a la comprensió del vincle persona i animal, una breu introducció sobre la concepció del cavall i l'ésser humà, com a animals socials, per entendre millor els mecanismes de relació i comunicació entre els dos.

El tercer capítol es basa en la contextualització de la cultura estepària a les muntanyes de l'Altai, al sud de Sibèria, i més concretament de la comunitat Pazyryk. Per aquest motiu es tracten temes com el context geogràfic i climàtic així com aspectes derivats de la problemàtica a l'hora d'establir-ne una datació cronològica. Aquest capítol es tanca amb l'exposició dels contextos funeraris documentats a l'Altai i els trets fonamentals d'aquestes tombes congelades.

Un cop vistes les característiques del món funerari Pazyryk, l'apartat quart es focalitza en les evidències arqueològiques relacionades amb els cavalls, des de la descripció dels individus documentats fins a l'estudi de les representacions d'aquests animals en objectes i tatuatges, passant també per l'equipament i la vestimenta amb els que foren inhumats. Tot això serveix per acabar fent una sèrie de consideracions, recollides al capítol cinquè, sobre el rol del cavall dins la societat Pazyryk, posant especial èmfasi en el món bèl·lic i en el ritual, aspectes que ens aproximaran a la definició del vincle persona-cavall.

El treball finalitza amb un apartat de conclusions on s'han afegit una sèrie de reflexions sobre els possibles futurs estudis que aquesta temàtica pot oferir. Finalment, s'ha considerat introduir les imatges i les taules conjuntament amb la redacció i no fer un annex exclusivament fotogràfic per fer més visual el discurs verbal.

2. HUMANS I CAVALLS: ANIMALS SOCIALS

La relació entre humà i cavall ha estat quelcom que des dels inicis ha captivat tant als autors com als mateixos genets. Un dels primers en escriure sobre aquest vincle i també sobre la “psicologia” del cavall va ser Xenofont (350 aC.) a la seva obra *L'art de l'equitació* i, des de llavors, són moltes les civilitzacions que han intentat explicar i comprendre d'una manera més o menys simbòlica l'habilitat de determinades persones per treballar amb aquest animal (Goodwin *et al.*, 2005: 5). No és

d'estranyar, per tant, que aquest interès s'originés des de temps ben antics ja que ens trobem davant d'un animal que ha anat forjant una sèrie de vincles amb la humanitat que han variat amb el temps i que el dotaren d'un estatus mixt. A més, aquesta diversitat d'usos comportà també l'aparició d'oficis especialitzats en algun d'ells (Hausberger *et al.*, 2008: 2-3).

Aquest capítol pretén explicar resumidament –ja que la matèria s'escapa de l'àmbit pròpiament arqueològic- els mecanismes de comunicació entre persona i animal per acabar creant un vincle emocional i de cooperació que els permeti treballar conjuntament i conviure d'una forma més harmònica. D'aquesta manera i quan s'estudiï el registre arqueològic vinculat al cavall dins la cultura Pazyryk serà més fàcil aproximar-se al rol que tingué aquest animal en aquesta societat.

En primer lloc, cal remarcar que allò que permet que humà i cavall es comuniquin i puguin formar un vincle és el fet que ambdós es considerin animals socials. De la mateixa manera que els humans, els cavalls (en estat salvatge) viuen en unitats socials jerarquitzades familiarment i durant llargs períodes de temps. Aquestes unitats estan regides per uns rols i uns estatus complexos que han de ser ensenyats als joves per a què es comportin d'acord a les normes socials que governen les interaccions entre els membres del grup. D'altra banda, els cavalls participen dins del seu grup per necessitats de control, inclusió i afecte. A més, la sociabilitat dels cavalls es basa més aviat en l'amistat i la cooperació amb altres membres (*fig. 1*) que no pas en una forma rígida de domini (Argent, 2012: 113). Al llarg de la seva vida, un cavall –ja sigui aquest mascle o femella- disposarà d'entre un o tres companys o amics molt propers, amb els que mantindrà una relació d'absoluta confiança i aquests, en alguns casos, pot ser que no siguin de la seva espècie. Això indica que els cavalls poden escollir l'ésser humà com a gran company o “millor amic” (Feh, 2006: 2).

Figura 1 Dos exemplars duent a terme el ritual de neteja mutu (Aguilar, 2005)

En segon lloc, i vinculat amb el que es comentava en el paràgraf anterior, com que humans i cavalls són animals socials tenen la necessitat de transmetre informació dins de les seves atmosferes socials. Ara bé, mentre els humans es comuniquen a través d'un llenguatge verbal i no verbal, els cavalls només empen missatges no verbals. I malgrat no s'ha escrit gaire sobre com humans i cavalls elaboren tot un sistema de comunicació que els ofereix experiències i interaccions molt gratificants, el que sí que resulta més conegut és el paper del cos com a vehicle d'expressió i comunicació entre ambdues espècies (Aguilar, 2005; Argent, 2012; Brand, 2004; Feh, 2006; Goodwin *et al.*, 2009; Hausberger *et al.*, 2008). Dit amb altres paraules, ambdós animals elaboren tot un sistema de

llenguatge corporal per facilitar la creació d'un significat d'enteniment i pertinença dins la realitat on conviuen. Per això, l'aproximació a la manera com es comuniquen ha de passar per explorar com aquestes espècies creen significats compartits que modulen la forma com es relacionen (Brand, 2005: 301).

La necessitat d'establir una comunicació efectiva i entenedora entre persona i cavall és de vital importància si es té en compte la mida de l'animal. D'altra banda, la relació que l'humà pot mantenir amb aquest difereix de la d'altres animals domèstics, com el gos o el gat, ja no per la mida i la fortalesa sinó perquè se li demanen una sèrie de tasques físiques i mentals complicades, i encara més exigents durant l'exercici de la munta (Brownrigg, 2006: 165; Hausberger *et al.*, 2008: 10). Tal i com s'ha comentat, aquesta comunicació és essencialment corporal. Això vol dir que s'ha de tenir en compte elements com el moviment, la postura, el tacte i l'espai. Tant els humans com els cavalls entren diferents expressions i moviments que permetran entendre necessitats, comportaments i estats d'ànims (*fig. 2*). Paral·lelament, ambdós permeten o no el contacte amb altres individus i presenten una major predisposició per estar amb determinats subjectes (Aguilar, 2005: 75 i 99). Així doncs, un bon vincle humà-cavall es basa en saber fer entendre allò que volem obtenir però també en comprendre el que l'animal ens diu. I això tan sols s'aconsegueix a partir d'un procés cíclic i dinàmic on ambdues espècies participen (Brand, 2004: 306-307); per tant, estudiar-ho des d'una perspectiva antropocèntrica és un gran error ja que deixa un dels participants –el que té una major sensibilitat i disposició a comunicar-se corporalment- al marge.

Centrant ara l'atenció en la relació genet-cavall, apareix un element molt important: la sincronització. Tant els humans com els cavalls tenim la capacitat de sincronitzar-nos corporalment, capacitat que ofereix el benefici d'esborrar les barreres del "jo individu" i sentir-se part de quelcom més gran, de la comunitat, on tots els individus creen un de sol. Només cal fer una ullada a algunes activitats humanes com les danses, les cerimònies rituals o les desfilades dels exèrcits per entendre aquesta idea (Argent, 2012: 118). En el cas dels cavalls, aquests acostumen a sincronitzar els seus moviments amb els de les persones quan treballen amb elles, tal i com farien amb els altres cavalls (*figs. 3 i 4*). Aquesta habilitat es transfereix durant la munta on el moviment dels malucs i el seient del genet reflecteix els moviments de les cames dels cavalls, com si es tractés d'una dansa on un dirigeix i l'altre segueix (Argent, 2012: 114).

Figures 3 i 4 Sincronització de moviments entre euga i poltre (esquerra) i entre humà i cavall (dreta) (Argent, 2010)

Aquesta fusió d'ambdues espècies en un únic cos que es mou conjuntament, en silenci i sense aparentment esforç amaga els continus missatges i emocions que genet i cavall comparteixen constantment. Per això, i relacionat amb l'aspecte de la sincronització, no és d'estranyar que molta gent experimenti una sensació de llibertat i de pertinença a quelcom més gran que la seva persona quan munten a cavall (Brand, 2004: 312). Així doncs, pot ser que aquest sentiment sigui el que es vinculi amb la importància que des de temps immemorables diverses civilitzacions han atribuït al cavall i a la seva munta com quelcom espiritual, transcendental i metafísic. Així com és possible que aquesta sensació agradable sigui també experimentada pels cavalls.

Amb tot això no vull dir que aquest animal no s'hagi explotat ni s'exploti en termes de domini. Però entendre la relació humà-cavall com quelcom basat únicament en la jerarquia i la submissió i on és la persona qui dicta les bases del model del llenguatge que regirà dita relació vol dir negar el paper comunicador i cooperatiu que pot tenir el cavall amb altres cavalls i amb les persones així com, negar-

li el caràcter d'agent propi i autònom per decidir moure's o no en sincronia amb nosaltres (Goodwin *et al.*, 2005: 6-7).

Un cop vistos breument els trets bàsics que caracteritzen la relació humà-cavall, es pot determinar que el vincle que aquí ens ocupa com a objecte d'estudi esdevé quelcom dinàmic, complex, mutu, bidireccionalment cooperatiu i, fins i tot, beneficiós i agradable per ambdues parts.

Per concloure aquest subapartat m'agradaria esmentar els diversos problemes dins del món acadèmic que porta l'acceptació de la importància del llenguatge no verbal, degut a una tradició occidental que acostuma a lligar la comunicació verbal a un alt nivell d'intel·ligència i a la ment privilegiada de l'ésser humà (Argent, 2012: 112). Aquesta tradició fa que no es tingui en compte la rellevància de la comunicació no verbal en el nostre dia a dia i oblida la gran complexitat i efectivitat d'aquest llenguatge a l'hora d'establir significats d'enteniment mutu entre humans i animals. Per tant, si es desitja aproximar-se d'una manera més neutral i objectiva a la construcció del vincle persona-animal hom no pot oblidar fer-ho també des dels ulls del cavall.

3. LA CULTURA ESTEPÀRIA A LES MUNTANYES DE L'ALTAI I EL GRUP PAZYRYK

3.1. Marc geogràfic i climàtic

La regió de l'Altai va ser un territori que acollí diverses tribus nòmades durant el I mil·lenni BP. Aquestes habitaren les seves estepes i muntanyes deixant, en la majoria dels casos, els espectaculars túmuls funeraris o *kurgans* com a única evidència arqueològica (Zavitukhina, 1976: 31). Un bon exemple és la cultura Pazyryk que habità aquesta regió i també part dels monts de Saya, al nord-est de l'Altai.

El massís de l'Altai s'estén al llarg d'uns 1900 km, des del nord-oest fins al sud-est, i travessa les actuals fronteres polítiques de Mongòlia, Kazakhstan, Xina i Rússia (*fig. 5*). Les muntanyes més altes se situen al sud de Sibèria, a l'anomenada República d'Altai que forma part de la Federació Russa, i alguns d'aquests cims arriben a sobrepassar els 4000 m d'altitud (Bokovenko, 1995b: 284).

Figura 5 Mapa polític amb la situació de l'àrea d'estudi (Argent, 2010; basat en Francfort, 1998, fig. 17.1. i personalment editat)

Destacar que cap a l'oest, les muntanyes s'inclinen i comuniquen amb la gran estepa euroasiàtica que s'estén més de 8000 km fins al riu Danubi, a l'est del continent europeu. Tota aquesta extensió de terreny tan rica en pastures va propiciar el desenvolupament de societats nòmades dedicades a la ramaderia i que mica en mica van anar creant un paisatge social i polític propi. Així doncs, les estepes no donaven tan sols aliments per als ramats, sinó que podien actuar com a carretera per a la transmissió d'idees i materials, com a zona de conflicte o com a ruta per a la migració de pobles (Argent, 2010: 26).

Tal i com passa amb altres regions muntanyenques, l'Altai i la Saya es poden dividir verticalment en 4 zones climàtiques diferents (*fig. 6*): les estepes, els boscos de taigà, els prats alpins i la tundra i els glaciers en els punts més elevats (Bokovenko, 1995b: 285). L'àrea presenta un sòl rocós i ben drenat que al mateix temps ofereix recursos minerals importants, especialment pel que fa a l'obtenció de metalls preciosos que ja en temps antics eren extrets i treballats artesanalment per a complir usos tan funcionals com decoratius (Argent, 2010: 26).

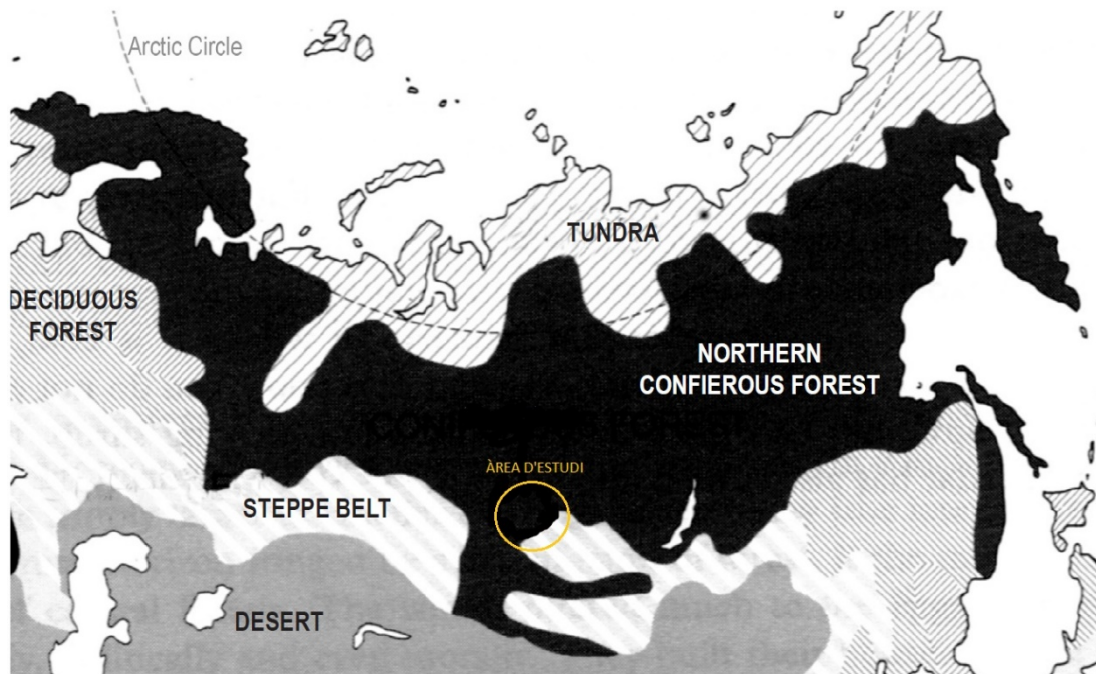

Figura 6 Mapa de latitud que il·lustra les diferents zones vegetals de l'àrea d'estudi i dels seus entorns (Argent, 2010; basat en Christian, 1998, map. 1.2. i personalment editat)

Quant a la vegetació, aquesta varia en funció de l'estació. A la primavera, la terra es cobreix d'anemones i silenes; durant l'estiu, els prats es vesteixen de diferents colors amb l'aparició de flors de diverses espècies; a la tardor el donzell i l'herba predominen; i a l'hivern, a les regions del sud-est on la capa de neu és més fina, els ramats poden seguir pastant gràcies al manteniment de l'herba (*fig. 7*) (Rudenko, 1970: 5).

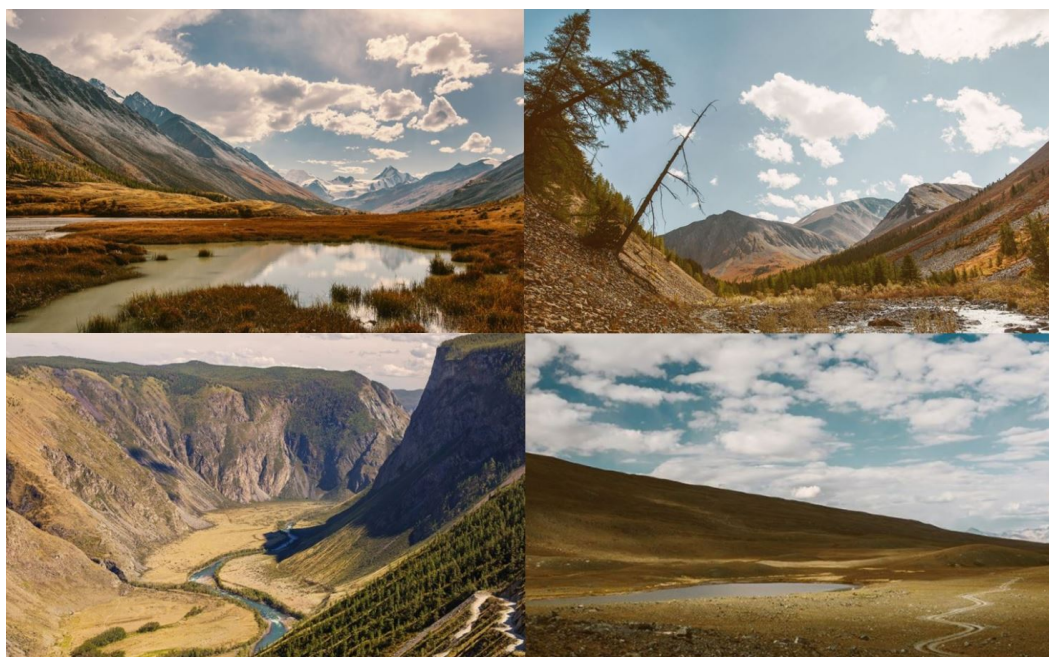

Figura 7 Collage fotogràfic on s'aprecia la diversitat paisatgística de la zona estudiada (Olga Saliy Photography, 2018)

L'àrea es caracteritza també per estius curts i càlids, amb nits fredes, i per hiverns llargs i de fred extrem on es poden arribar fins als -20°C . Per això no és d'estranyar que la majoria dels rius estiguin congelats entre sis i nou mesos a l'any (Bokovenko, 1995b: 7). Totes aquestes característiques climàtiques, juntament amb altres factors que en breu es presentaran, ha ajudat a la preservació d'una gran quantitat de material arqueològic.

3.2. Cronologies i característiques

Entre els anys 1000 i el 200 aC. es desenvolupa l'edat del ferro o "Era dels antics nòmades", nomenclatura que englobaria els escites o sauro-sàrmates de les estepes occidentals d'Euràsia i de les proximitats de la Mar Negra, els Saka del nord de Tien Shan, els Xiongnu del nord de Mongòlia i els Pazyryk de l'Altai (Argent, 2010: 34). Tot aquest període es caracteritzà per una economia basada en un pastoralisme nòmada, per un avenç general en la tecnologia eqüestre i pel sorgiment de la figura del guerrer a cavall. El cavall, doncs, fou un element que va contribuir als canvis socioculturals i tecnològics que tingueren lloc durant el pas de l'edat del bronze a la del ferro (Anthony, 2000; Anthony i Brown, 2000, 2011; Anthony *et al.*, 2006; Brown i Anthony, 1998; Bokovenko, 1995a,

1995b; Davis-Kimball *et al.*, 1995; Hanks, 2000, 2002, 2010; Heibert, 1992; Koryakova i Hanks, 2006; Levine, 1999, 2005; Levine *et al.*, 2005; Mallory *et al.*, 2002; Rudenko, 1970).

La cultura Pazyryk, com la majoria de cultures estepàries adjacents, ha estat vinculada i integrada als escites; per aquest motiu també es coneix a la seva població com als “escites de l’Altai” o “escito-siberians” (Gryaznov, 1976: 38). Tot i que és cert que comparteixen trets materials molt afins com és

el cas de la documentació d’aixovars funeraris que configuren l’anomenada “triada escita” –formada per cavalls o el seu equipament, armes i objectes decorats amb l’estil d’art animal (fig. 8)-, no s’haurien d’agafar tots els trets socials i culturals dels escites i traspasar-los directament a aquesta cultura sense haver realitzat altres estudis que n’aportin més llum. Vinculat amb

això, moltes de les innovacions Pazyryk han estat observades com a fruit d’una difusió que vindria de les societats escites més occidentals i no com a quelcom propi o amb origen en altres focus geogràfics i culturals (Argent, 2010: 34-35).

Figura 8 Detall de la decoració d'una sella on s'observa una escena de lluita entre un griu i una cabra salvatge; al mateix temps s'aprecia l'estil artístic animalista. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Koffler, 1976)

Amb això el que es vol dir és que s’ha d’anar amb compte a l’hora de fer generalitzacions en temes d’etnicitat i, tal i com apuntava Bryan Hanks (2002: 185), el fet de veure la cultura material com a “un indicador estàtic d’etnicitat, afiliació cultural i moviments demogràfics” pot portar problemes d’interpretació.

Figura 9 Ornament de fusta pertanyent a una màscara de cavall documentat a Berel 11; presenta la morfologia característica dels grius de l'estil aquemènida (Han et al., 2008)

D'altra banda, sovint s'oblida que les societats nòmades del Món Antic estaven en contacte amb societats sedentàries que basaven la seva economia en l'agricultura així com, amb diversos regnes i imperis, i que aquests contactes implicaven un intercanvi de productes i d'idees que per força havien d'influir en uns i altres (Alekseev *et al.*, 2002: 143-144). Els descobriments realitzats a les tombes congelades de l'Altai donen fe d'aquestes connexions amb les cultures estepàries del nord i de l'oest però també amb el territori xinès, l'Imperi persa (*fig. 9*) i, fins i tot, els grecs (Han *et al.*, 2008: 35; Robinson, 1990: 57).

No es disposa d'una cronologia absoluta del món “estricteament” Pazyryk; els darrers estudis han pogut acostar-se i precisar més gràcies a l'ús dels mètodes del radiocarboni i de la dendrocronologia. Així, els investigadors han acabat determinant tres fases de l'edat del ferro per als enterraments de l'Altai: la Maiemir o antiga (s. VIII-VI aC.), la Pazyryk o mitjana (s. V-III aC.) i la Shibe o tardana (s. III aC. - I dC.) (Bokovenko, 1995a: 258; Hiebert, 1992: 118-120; Vasiliev *et al.*, 2001: 64-66).

Atenent a la fase mitjana o Pazyryk, aquesta es va datar en un primer moment segons consideracions històrico-artístiques que es basaven bàsicament en una anàlisi estilística dels aixovars funeraris i que acabaren concloent que tant la seva iconografia com la seva tecnologia eren meres importacions d'altres indrets entre els quals destacaven Xina, Iran i Grècia (Bokovenko, 1995b: 288; Kawami, 1991: 16; Rudenko, 1970: 294), deixant l'Altai com un lloc oblidat, pobre i endarrerit tecnològicament parlant.

Més tard, però es començaren a realitzar estudis dendrocronològics –gràcies a la gran quantitat de materials i estructures elaborats amb fusta i conservats (Hajdas *et al.*, 2005: 107)- per intentar marcar una cronologia absoluta, fita que encara avui en dia no ha estat possible. Tanmateix, les anàlisis d'aquest tipus van permetre acotar les cronologies de les primeres cinc tombes Pazyryk: els *kurgans* 1 i 2 eren uns 11 anys més antics que el *kurgan* 3, uns 41 que el *kurgan* 4 i estaven separats per uns 50 anys amb el *kurgan* 5 (Mallory *et al.*, 2002: 204).

Les anàlisis dendrocronològiques, no obstant, presentaven el problema que no es disposava d'una seqüència cronològica de la regió. Ara bé, estudis més recents realitzats a partir del mètode radiocarbònic d'AMS amb materials de tombes de l'Altai i de la regió veïna de Tuva combinats amb la dendrocronologia han acabat datant els enterraments Pazyryk 1 i 2 entre el 301 i el 282 aC. i el Pazyryk 5 entre 252-235 aC. (Mallory *et al.*, 2002: 210; Vasiliev *et al.*, 2001: 65-66). Les datacions efectuades als jaciments funeraris de Tuekta 1 i Arzhan 1 situen els túmuls entre els s. V i IV aC. (Zaitzeva *et al.*, 1998: 579).

Com que encara no es disposa d'una cronologia absoluta que delimiti de manera clara la cultura Pazyryk i donat que la problemàtica cronològica s'escapa dels objectius principals d'aquest treball, s'ha considerat convenient encabir-la entre els ss. V i III aC., un marc cronològic que han proposat les investigacions més recents en aquesta matèria (Haydas *et al.*, 2005: 114-115; Kuzmin *et al.*, 2004: 947).

Per acabar, d'entre els canvis que es produiran a inicis del període Pazyryk (*Taula 1*) m'agradaria destacar-ne dos directament relacionats amb el cavall (Argent, 2010: 36). En primer lloc, a partir del s. VI aC. només es troba un tipus de mos que acompanya les anomenades brides “estil Pazyryk”, després de segles d'experimentació amb altres tipus de filets. Aquest nou equipament es pot trobar des de Mongòlia fins a Hongria. En segon lloc, comencem a documentar la inhumació de cavalls dins les tombes de persones. Ambdós canvis estan estretament vinculats (Bokovenko, 2000: 305). Si bé la innovació pel que fa a l'equipament de control de l'animal venia donada per una observació i una millora en el coneixement del seu comportament i funcionament biomecànic, aquesta millora, que de ben segur facilità la comunicació durant el treball entre humà i cavall, incloïa al mateix temps avenços a nivell econòmic juntament amb el desenvolupament de diverses activitats relacionades amb els èquids. Per tant, no és d'estranyar que aquest animal anés guanyant terreny dins l'esfera social de la comunitat i que durant el període Pazyryk es volgués disposar d'ell, tant en vida com en la mort (Argent, 2010: 37).

ATRIBUT	ss. IX-VII aC.	ss. VI-III aC.
Tipus d'enterrament	A la superfície o en fossa molt superficial	A un fossat profund
Construcció al terra	Diversos dissenys	Terraplè de forma hemisfèrica
Construcció de la cambra funerària	Grans plaques de pedra (inusualment amb fusta)	Amb fusta (rarament amb pedra)
Posició del cos	D'un costat, supina o altres	A un costat amb les cames flexionades, supina o altres
Orientació del cos	Generalment nord-oest	Majoritàriament est
Enterraments de cavalls	Separats dels humans	Juntament amb les persones en un mateix fossat
Ubicació dels cavalls	Al sud o est del difunt	Al nord del difunt
Material del mos	Os, banya o bronze	Bronze o ferro
Característiques de la brida i del mos	Molt variades	Homogènies

Taula 4 Canvis en les característiques dels enterraments de la regió de l'Altai durant l'edat del ferro (Bokovenko, 2000)

3.3. Contextos funeraris Pazyryk

La importància dels contextos funeraris, no només dins la cultura Pazyryk sinó també dins de totes aquelles societats estepàries, es basa en el fet que sovint aquests esdevenen l'única forma de registre arqueològic deixat per aquests grups nòmades i, per tant, una de les poques maneres d'estudiar i acostar-se a aquestes comunitats. D'altra banda, aquests contextos estan associats a una forma molt característica de monument funerari: els túmuls o *kurgans* (fig. 10), que es troben al llarg de tot el territori euroasiàtic, des d'Ucraïna fins els límits de Mongòlia amb Xina (Hanks, 2000: 19).

Figura 10 Imatge de l'emplaçament dels túmuls Pazyryk (Argent, 2010)

El període Pazyryk és un dels més i millors treballats en el territori de l'Altai gràcies a l'extraordinària conservació de les tombes i dels individus i artefactes que en elles s'han pogut documentar. Aquesta preservació excepcional es deu a una combinació de factors dels que destaquen les extremes condicions climàtiques marcades per unes molt baixes temperatures i a la forma com es construïen dites tombes (Han *et al.*, 2008: 25). Paradoxalment, l'acció de saquejadors que començà pocs anys després de la construcció de les tombes també ha ajudat a la seva conservació ja que va permetre la filtració d'aigua (fig. 11) que s'acabà congelant a l'interior dels enterraments creant una capa de gel –coneguda com a permafrost o *merzlot*– que perdurà fins les excavacions arqueològiques (Zavitukhina, 1976: 31).

Quant als indrets estudiats pertanyents al grup Pazyryk i ubicats en la regió muntanyenca de l'Altai, destaquen Berel, Arzhan, Tuekta, Ak-Alakha, Bashadar i Pazyryk. Atès que els *kurgans* de Pazyryk

són els que donen nom a tota una cultura que també encabeix a altres complexos funeraris, s'ha seguit la classificació proposada per la doctora Gala Argent (2010: 38) per evitar confusions terminològiques. Així doncs, els indrets que només tenen un cementiri, com és el cas de Pazyryk i Berel, s'acompanyaran només del número de l'enterrament (p. ex. Pazyryk 3 o Berel 1), mentre que els llocs amb més d'una necròpoli aniran seguits pel número del cementiri i del *kurgan* (p. ex. Ak-Alakha 3-1). Quan es faci referència a tot el grup cultural o al període s'emprarà el mot Pazyryk, tal i com s'ha anat fent fins ara.

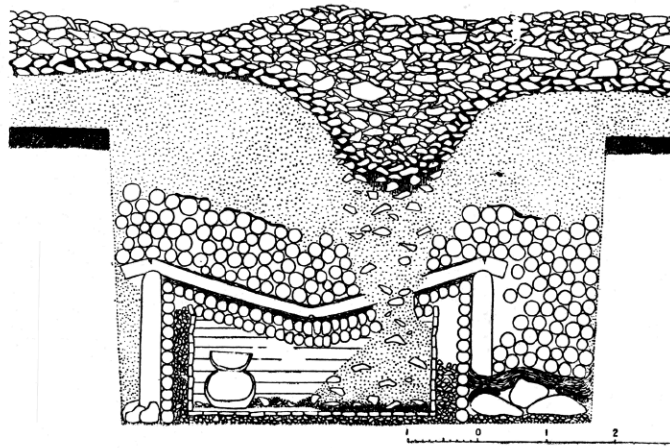

Figura 11 Representació gràfica del túmul Pazyryk 1 on s'observa el túnel fet pels saquejadors (Gryaznov, 1950)

A grans trets, els *kurgans* Pazyryk fins al moment estudiats es poden classificar en 3 grups segons les dimensions dels seus diàmetres: grans (majors de 50 m), mitjans (entre 15 i 30 m) i petits (entre 2 i 10 m) (Samashevich i Serikovinch, 2015: 244). La majoria d'ells se situen en valls elevades envoltades de muntanyes amb poca vegetació, sobre les capçaleres de grans afluents i es disposen formant una mena de cadena que va de nord a sud. No obstant, no s'observa cap agrupació espacial que separi els enterraments per mida (*fig. 12*) (Argent, 2010: 39).

Els grans túmuls, que inclouen casos de Pazyryk (*fig. 13*) i Berel, es caracteritzen per una cobertura amb pedres situada sobre una fossa quadrada o rectangular excavada a la terra a uns 7 m de profunditat i orientada est-oest. A la part sud de dita fossa és on es col·loca la cambra mortuòria que sol contenir entre un o dos sarcòfags orientats també est-oest i elaborats amb grans troncs de làrix (*Larix siberica*) buidats. La cambra és rectangular i presenta unes dimensions d'entre 3-5 m. Les parets estan aixecades o bé amb la superposició de troncs de fusta (p. ex. Pazyryk 1) o bé amb taulons amb osques i enclavaments (p. ex. Berel 11). Fora la cambra, a la part nord o nord-oest de la fossa, és on es

disposen els cavalls sacrificats que en el cas dels grans *kurgans* poden arribar-ne a un total de 22. Com a darrera característica d'aquests grans enterraments, comentar que els més opulents disposaven d'un sostre fet a base de pisos de tronc agrupats i col·locats sobre la cambra funerària per evitar possibles saquejos (*fig. 14*) (Rudenko, 1970: 14).

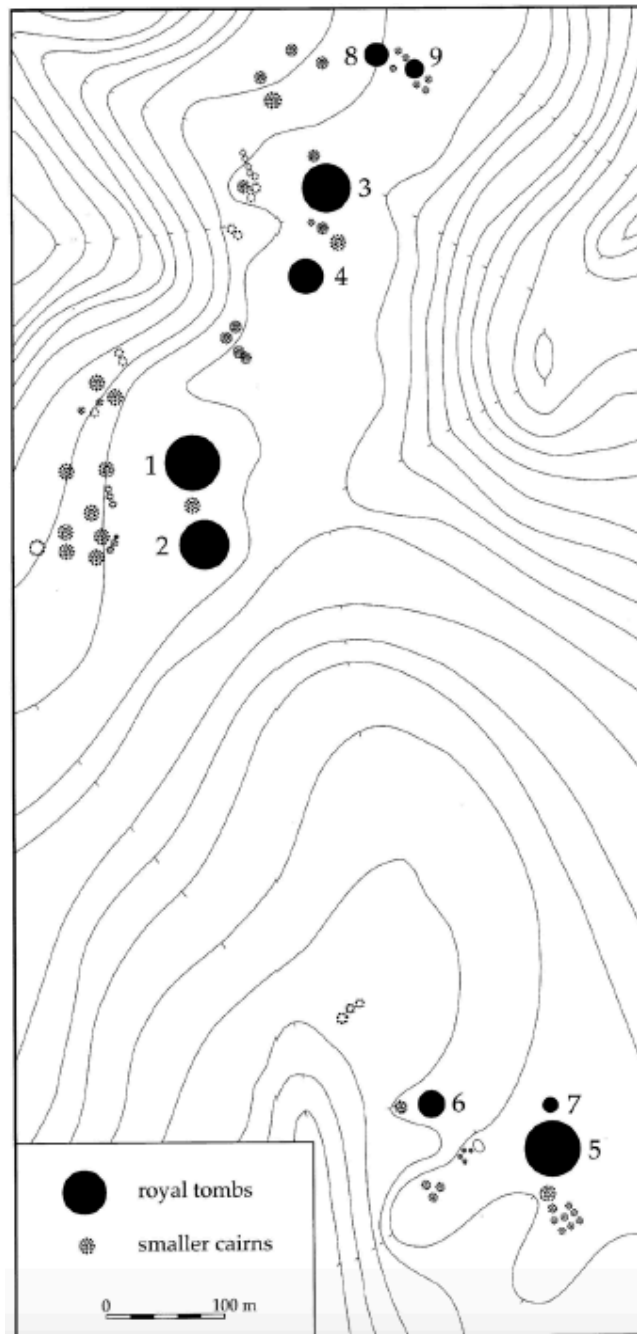

Figura 12 Situació dels nous túmuls del cementiri Pazyryk numerats segons l'any d'excavació (Mallory, et al., 2002)

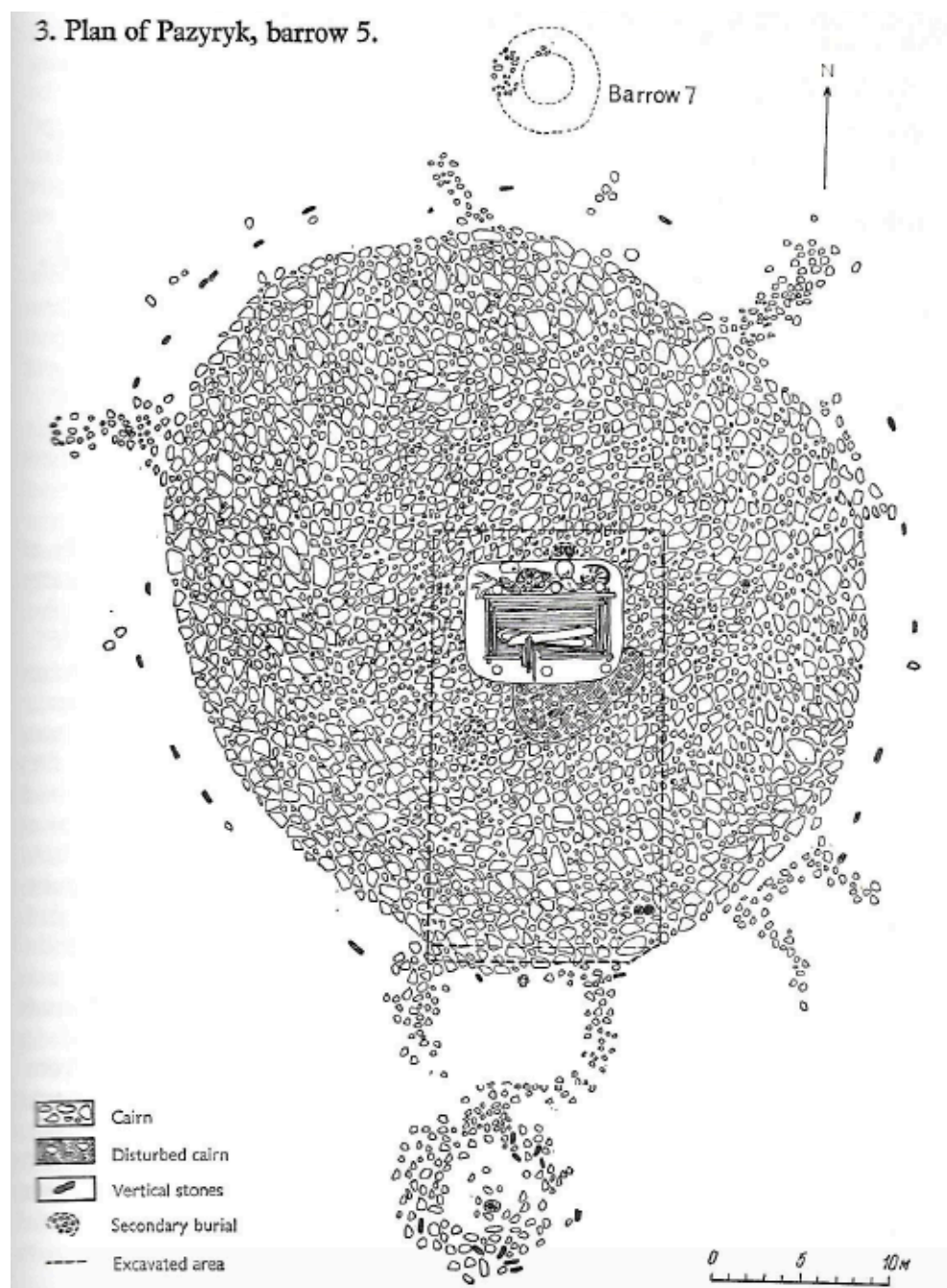

Figura 13 Planta del túmul Pazyryk 5 (Rudenko, 1970)

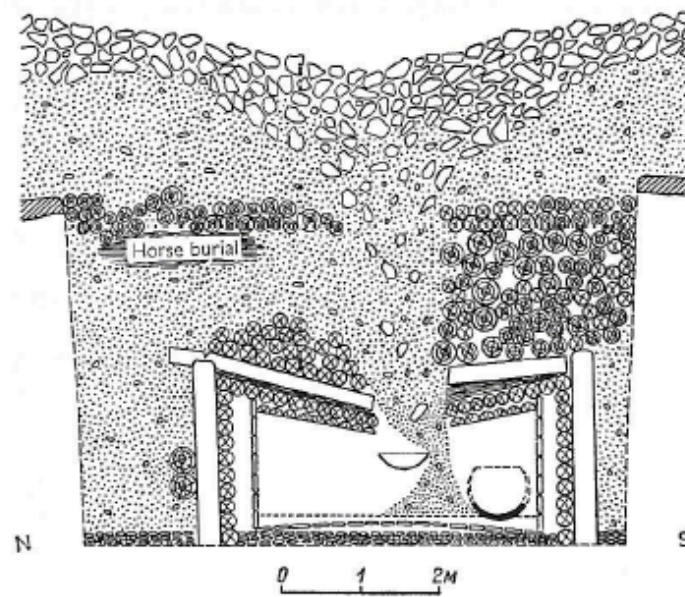

Figura 14a Secció del túmul Pazyryk 2 en el moment de l'excavació (Rudenko, 1970)

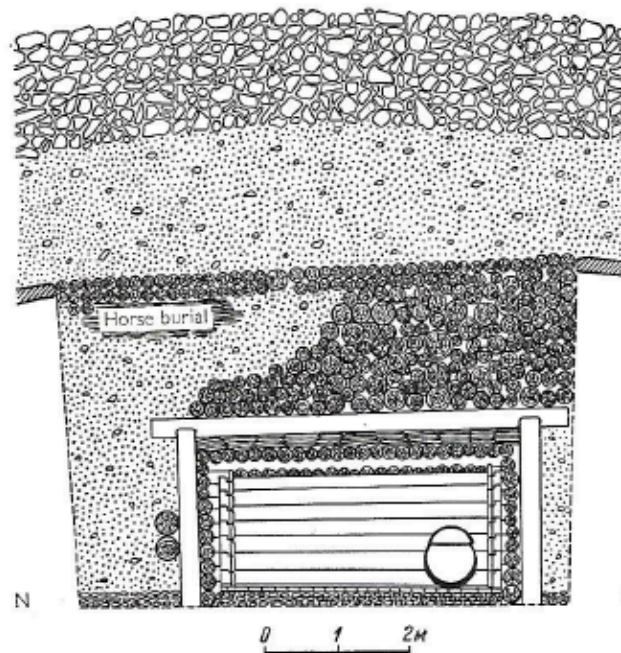

Figura 14b Reconstrucció de la secció del túmul Pazyryk 2 un cop finalitzats els treballs arqueològics (Rudenko, 1970)

Figura 15 Enterrament 71 de la necròpolis de Berel, constituït per una inhumació humana acompanyada de dos cavalls (Samashevich et al., 2015)

Centrant ara l'atenció en els individus inhumats, molts enterraments acostumen a ser individuals però també són comuns enterraments dobles d'home i dona en taüts separats (p. ex. Pazyryk 4 i 5 o Ak-Alakha 1-1 i 3-1). Paral·lelament, tot i que de forma més inusual, s'han documentat dos individus en un mateix sarcòfag (p. ex. Pazyryk 2) o en la mateixa cambra de fusta, en el cas dels *kurgans* petits (p. ex. Ak-Alakha 5-4) (Argent, 2010: 42). Els difunts solen estar col·locats sobre el seu costat dret o esquerre, amb les cames lleugerament flexionades i el cap orientat a l'est amb poques excepcions, a l'oest (Bokovenko, 1995b: 289).

Figura 16 Individu femení del túmul Pazyryk 5 on s'aprecia la pràctica d'embalsamar els cossos (Rudenko, 1970)

El fet que molts dels cossos es trobin embalsamats, se'ls hagin extret les vísceres i hagin estat omplerts amb herba i altres plantes, tal i com indiquen les marques de costura sobre la pell d'alguns dels difunts (fig. 16), mostra la importància que tenia la preservació del cos dins la comunitat Pazyryk. És a dir,

és molt possible que existís una voluntat de conservar els cossos de la millor manera possible per a què fossin enterrats en algun lloc alt a les muntanyes on s'ubicaven els *kurgans* (Argent, 2010: 43). La bona conservació dels cossos és deguda de nou a la formació de gel a l'interior de les cambres i, en alguns casos, ha permès conservar tatuatges en els cossos dels personatges trobats.

Respecte al tipus de població on situar els Pazyryk, els estudis suggereixen una comunitat formada per diversos tipus fisiològics, amb trets morfològics més europeus i altres de més asiàtics que constituïrien un grup multiètnic d'origen complex (Chikisheva i Zubova, 2015: 152-153; Rudenko, 1970: 52-53). Una altra característica a tenir en compte és l'alçada dels individus. Les dones anaven dels 149 als 164 cm i en el cas dels homes s'ha comprovat que els més alts, situats entre 176-181 cm, ocupen els *kurgans* majors, mentre que els més baixos, uns 164 cm, s'inhumaven en les tombes més petites (Rudenko, 1970: 52). Aquesta diferència motivada per l'alçada dels individus masculins planteja la interessant qüestió de si aquest tret físic tenia un paper rellevant dins el marc social d'aquesta comunitat (Argent, 2010: 44).

Pel que fa als objectes, s'han documentat recipients de fusta i fang amb menjar –normalment situats al cap o al costat nord del difunt–, bosses i petaques de pell (*fig. 17*), catifes (*fig. 18*), miralls, joies i armes, de les que destaquen les destrals i els punyals (Bokovenko, 1995b: 289). També s'han recuperat algunes peces de vestir. D'aquesta forma s'ha pogut utilitzar una reconstrucció de la vestimenta d'aquesta població (*figs. 19 i 20*): els homes vestien amb pantalons amples mentre que les dones vestien amb faldilles; empraven llargues túniques de pell o feltre i unes botes de pell altes per aïllar-se del fred. També s'han trobat cinturons de pell amb sivelles de plata. Destacar l'existència de tocats de forma allargada similars a una caputxa i amb orelleres (Zavitukhina, 1976: 31-32).

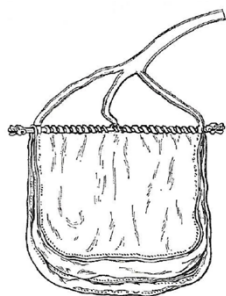

Figura 17 Bossa de pell documentada a l'enterrament Pazyryk 2 (Rudenko, 1970)

Figura 18 Detall eqüestre d'una catifa de llana d'importació aquemènida (ss. VI-IV aC.) (Rubinson, 1990)

Figura 19 Peça de roba masculina recuperada al kurgan Pazyryk 2 i elaborada a partir de cànem i llana; 104 cm d'allargada per 93 cm d'amplada entre espatlla i espatlla (Rubinson, 1990)

Figura 20 Reconstrucció de la possible vestimenta del grup Pazyryk (Han et al., 2008)

La documentació de molts d'aquests objectes mostra l'àmplia xarxa de relacions que mantenien les poblacions Pazyryk amb altres territoris amb els que no només intercanviaven objectes sinó també idees.

Com a troballes rellevants escau esmentar-ne tres. En primer lloc, l'enterrament d'un possible xaman al *kurgan* Pazyryk 2, on es van recuperar un instrument de corda fet amb fusta, un petit tambor, cànnabis salvatge i bossetes amb ungles i cabells humans. En segon lloc, la descoberta d'un petit carro de fusta amb sostre al *kurgan* Pazyryk 5 (fig. 21). Tot i aparèixer ricament ornamentat, la seva fragilitat i el fet que les rodes no disposessin d'eixos mòbils que les permetés moure's fa que el carro quedi estrictament lligat a un context funerari on tenia una funció més aviat simbòlica (Bokovenko, 1995b: 291). En tercer i últim lloc, la inhumació d'una dona a Ak-Alakha 1-1 vestida com un home i amb les seves armes, fet que porta a pensar en el paper de la dona en l'àmbit bèl·lic. La presència d'un mirall, objecte que en la cultura Pazyryk sempre va associat a les tombes femenines, és l'únic element que diferencia aquest aixovar dels de caire masculí (Argent, 2010: 45).

Figura 21 Famós carro documentat al kurgan Pazyryk 5. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Argent, 2010)

4. ELS CAVALLS EN EL REGISTRE ARQUEOLÒGIC DE LA CULTURA PAZYRYK

La visibilitat del cavall dins la cultura material Pazyryk es produeix en tres àmbits: per una banda, l'estudi dels èquids recuperats en els enterraments; per l'altra, la descripció de l'equipament i les vestimentes que aquests porten; i, finalment, l'anàlisi de les representacions en objectes i tatuatges on apareix l'animal. Tot això ajudarà a construir una sèrie de nocions que ens permetran discutir posteriorment el rol d'aquest animal dins d'aquesta cultura.

4.1. Descripció dels èquids documentats

Com s'ha pogut constatar a l'apartat anterior, tots els enterraments Pazyryk (a excepció d'Ak-Alakha 5-2) contenen cavalls, circumstància que denota la importància d'aquest animal dins d'aquesta societat on ocupava un paper transcendental en el món funerari (Zavitukhina, 1976: 31).

Començant per la seva morfologia, s'ha pogut diferenciar entre dos tipus d'animals: un cavall petit però robust i fornit, molt similar al que avui en dia habita les estepes mongoles (*fig. 22*), i un altre més alt i esvelt, que alguns investigadors han volgut relacionar amb l'actual raça centro-asiàtica de l'Akhal-Teke (*fig. 23*) (Argent, 2010: 47; Bokovenko, 1995b: 290; Bokovenko, 2000: 305; Rudenko, 1970: 56-57). La presència d'aquest tipus de cavall que dista de les races autòctones podria respondre a un comerç amb àrees del centre d'Àsia especialitzades en la cria d'aquests animals més adients per a les tasques de munta (Zavitukhina, 1976: 32).

Figura 22 Cavall mongol actual, de morfologia robusta, petita estatura i cap de perfil convex (Hamilton, 2016)

Figura 23 Cavall Akhal-Teke modern de cos fi i esvelt i cap de perfil còncau (Horse Illustrated, 2015)

Respecte a l'edat, la majoria dels individus documentats són adults o adults-vells (10-20 anys), i en alguns casos aïllats cavalls molt joves (2 anys) (Rudenko, 1970: 119). També s'ha pogut determinar que la major part d'aquests eren mascles castrats (Argent, 2010: 47).

Destacar que tots els cavalls del *kurgan* Pazyryk 1 presenten talls a les orelles seguint diversos dissenys (*fig. 24*) (Rudenko, 1970: 223). Els investigadors han identificat aquestes mutilacions amb marques de propietat (Bokovenko, 1995b: 290; Bokovenko, 2000: 305; Rudenko, 1970: 117, 119).

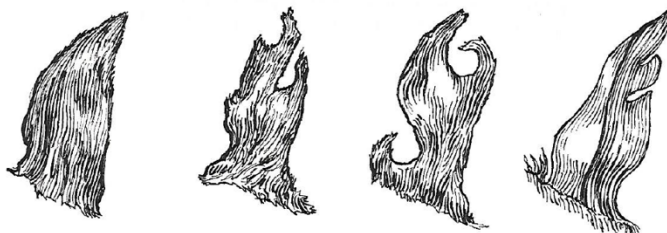

Figura 24 Marques de propietat realitzades a les orelles dels cavalls dels túmuls Pazyryk 1 i 5 (Rudenko, 1970)

En la majoria dels casos, el nombre de cavalls sacrificats, equipats i ornamentats dins d'un *kurgan* va dels 7 als 14 individus, amb alguna excepció de fins a 22 en el supòsit dels enterraments de majors dimensions. Tots ells han estat sacrificats tal i com demostren els cranis perforats a partir de l'acció d'una destrat. No obstant, s'han documentat altres fractures com a conseqüència possiblement que el cavall no va morir amb el primer cop de destrat (fig. 25).

Figura 25 Crani de cavall amb múltiples ferides de destrat (Argent, 2016)

Quant a la seva disposició dins la tomba, els cavalls, com els difunts, s'orientaven cap a l'est. Ara bé, quan això no era possible degut a un nombre elevat d'animals encabits en un espai reduït, s'intentava orientar en primer lloc i cap a l'est el cavall més important –aquell que portava les ornamentacions més elaborades i espectaculars i que acostumava a ser el de més edat (Argent, 2016b: 25)-. Després, la resta dels seus companys podien ser col·locats seguint diversos patrons (fig. 26) (Rudenko, 1970:40).

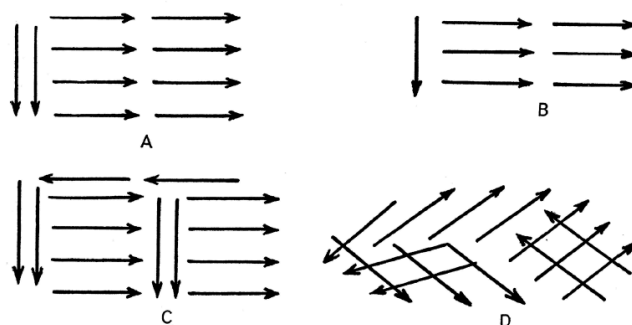

Figura 26 Patrons d'enterrament dels primers quatre túmuls Pazyryk, ABCD = kurgans 4, 2, 3 i 1 (Rudenko, 1970)

L'existència de permafrost en els enterraments ha possibilitat en alguns casos la conservació del pelatge dels animals que majoritàriament era alatzà amb alguns individus de color ros-daurat (Samashevich i Serikovitch, 2015: 249), un pelatge que torna a enllaçar amb la idea de la importació de cavalls valuosos del centre d'Àsia (Bokovenko, 2000: 305). A més, també s'ha pogut documentar individus amb les crins tallades. Aquesta pràctica estava força estesa entre els pobles de les estepes perquè en tallar el cabell es facilitava el control del cavall quan es practicava el tir amb arc (Rudenko, 1970: 120).

L'estudi paleopatològic més recent realitzat a individus de la necròpolis de Berel ha permès documentar anormalitats a les vèrtebres i a les superfícies articulars relacionades amb l'activitat de munta (Samashevich i Serikovich, 2015: 250). Tanmateix, cap d'aquestes lesions era el suficientment severa per a impossibilitar la continuïtat d'aquesta pràctica. Per això, actualment ha quedat descartada la hipòtesi que sostenia que els cavalls que se sacrificaven eren aquells que ja no eren útils a causa de les seves lesions o de l'edat (Levine *et al.* 2000: 132; Rudenko, 1970: 118-119).

Per últim, comentar que cada cavall es vestia i s'ornamentava d'una forma diferent; dit amb altres paraules, cada animal rebia un tractament únic (*fig. 27*) (Argent, 2010: 48). Això ha comportat una gran diversitat en els enterraments, alhora que porta a qüestionar-se el perquè un cavall era vestit d'una manera i no com s'havia vestit el seu company del costat i a què responia aquesta variabilitat. No obstant, en matèria d'equipament sí que s'observa certa homogeneïtat pel que fa als aspectes tècnics.

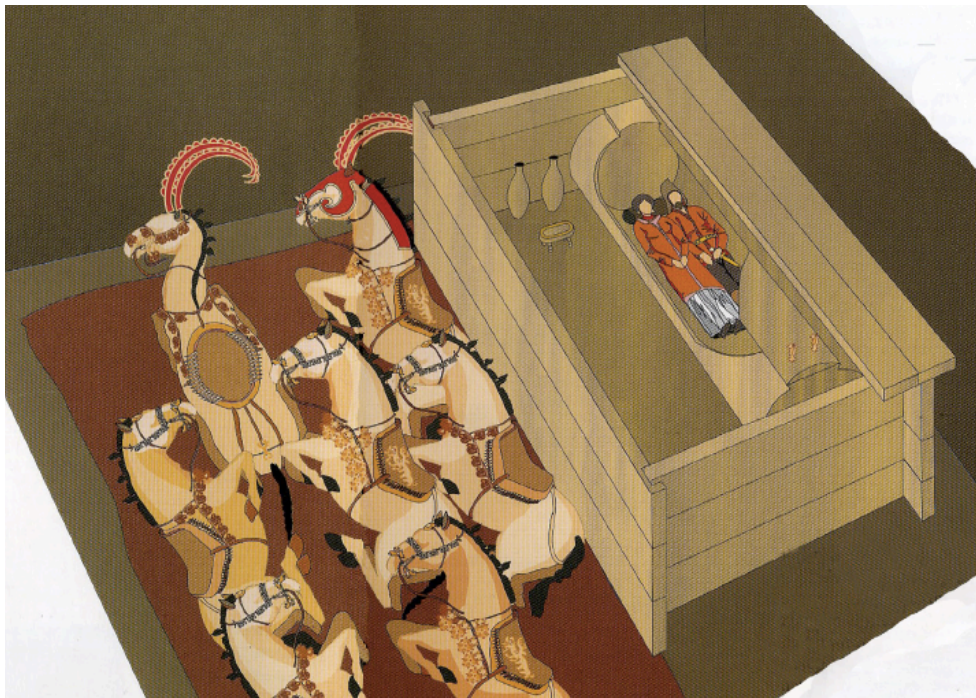

Figura 27 Reconstrucció gràfica de l'interior túmul 11 de Berel; observis el patró de disposició dels cavalls així com els seus abillaments (Argent, 2010)

4.2. Equipament i vestimenta del cavall

La importància de l'estudi de l'equipament del cavall –brida, mos i sella- ve donada, en part, perquè es tracta d'una sèrie de materials que estan en contacte tant amb el cavall com amb el genet, esdevenint, per tant, un punt d'interacció entre ambdós. A més, ofereix informació sobre el procés d'ensinistrament i de munta dels animals i pot revelar dades molt interessants sobre la relació humà-cavall.

D'altra banda, no es pot oblidar la vestimenta que ornamentava al mateix temps el cavall i el seu equip. Si per als humans la forma de vestir sempre ha estat subjecte a consideracions socials, simbòliques i culturals, i atès que són les persones qui vesteixen els cavalls, no es pot passar per alt la informació que d'aquest material es pot extreure en termes de com aquella societat veia i entenia el cavall. En altres paraules, la manera com els humans vesteixen i ornamenten cada cavall podia tractar-se d'una forma de representar els rols, els atributs i les identitats de cada animal.

El cas Pazyryk destaca per la varietat i qualitat dels materials amb el que aquests equipaments i vestimentes foren elaborats, així com la bellesa del seu disseny i de la seva ornamentació, que mostren la sumptuositat amb la que els cavalls eren abillats.

Tot seguit, s'aniran descrivint els tres elements bàsics que constitueixen l'equipament de tot cavall: la brida, el mos i la sella, primer exposant-los des d'una perspectiva més funcional i, en segon lloc, centrant-los en les ornamentacions i decoracions amb les que es complementaven, que prenen especial rellevància en el cas de les selles.

4.2.1. Brides

Estructuralment les brides consisteixen en un capçal que s'agafa al cap del cavall en tres punts bàsics: lligant-se pel clatell i darrere les orelles; envoltant el nas amb la muserola; i tornant-se a lligar per la zona del coll. Aquest capçal va unit al mos d'on surten les regnes (*fig. 28*). Les brides emprades pels Pazyryk es lligaven pel costat esquerre (Zavitukhina, 1976: 33). Això indica que els cavalls es muntaven i es dirigien quan s'anava a peu des de l'esquerra, tal i com es fa avui dia.

Estan elaborades amb fines tires de pell, d'aproximadament 1,5 cm d'ample, i pràcticament totes estan decorades de diverses formes amb aplics de fusta, representant majoritàriament animals o motius fantàstics (Samashevich i Serikovitch, 2015: 251). Destacar la presència de discos de fusta

banyats en metall a la part frontal de la brida (fig. 29). Esdevé remarcable el fet que aquests discs es col·loquin en el mateix lloc on l'animal rebia el cop mortal quan se sacrificava (Argent, 2010: 146).

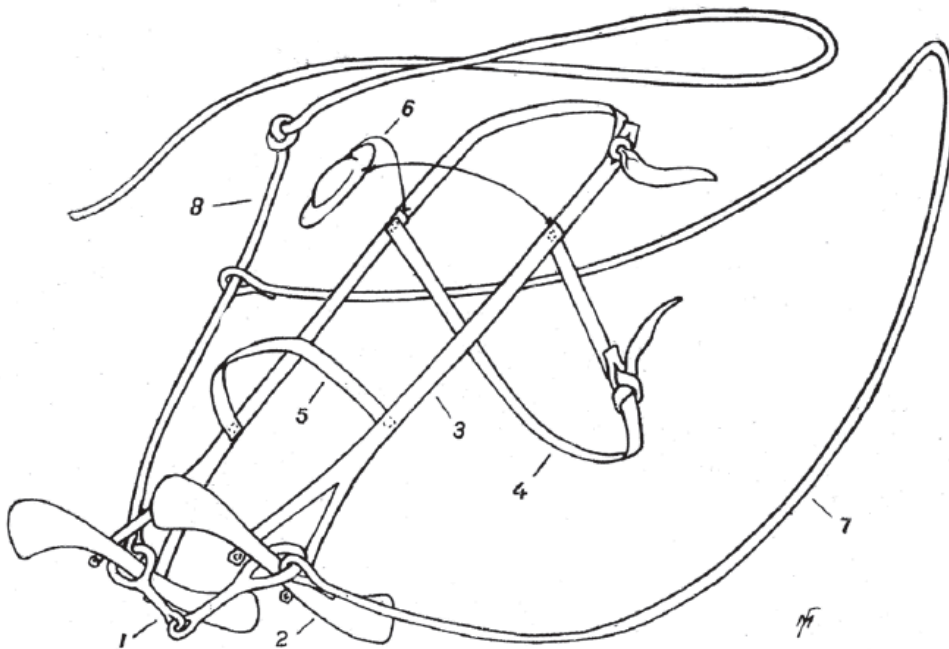

Figura 28 Representació d'un model de brida Pazyryk: 1- mos (filet); 2- bandes labials o cames del fre; 3- capçal; 4- sotagola; 5- banda nasal (morrera); 6- regne; 7- regne auxiliar (Gryaznov, 1950)

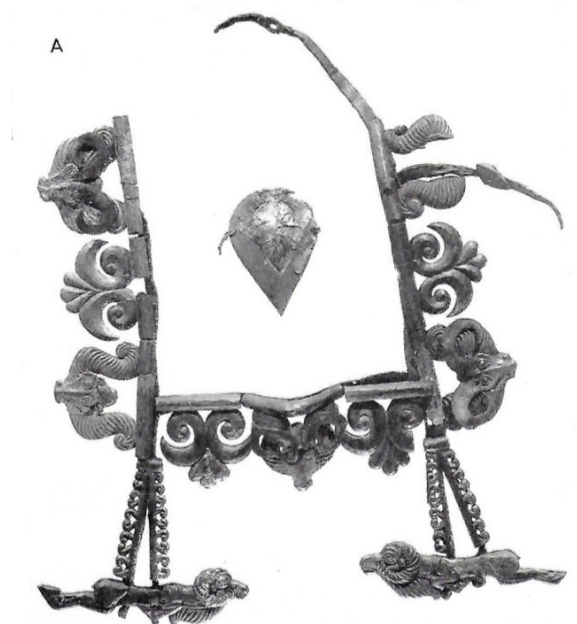

Figura 29 Brida documentada al túmul Pazyryk I amb decoracions de fusta; destacar les cames de fre en forma de cabra salvatge (Rudenko, 1970)

4.2.2. Mossos

Els mossos documentats als enterraments Pazyryk són articulats (*fig. 30*). Consisteixen en dues peces de bronze o ferro unides per la part central a través d'una petita anella i de dues anelles més als extrems on s'insereixen les regnes (Samashevich i Serikovich, 2015: 251). És el que actualment es coneix com a filet dins del món de l'equitació, un tipus de mos caracteritzat per ser suau i poc sever quan actua dins la boca del cavall (*fig. 31*).

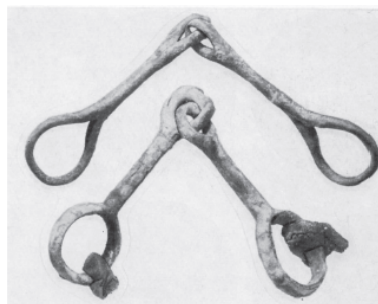

Figura 30 Filets articulats acabats en anella documentats a l'enterrament Pazyryk 2 (Rudenko, 1970)

Figura 31 Exemples grecs de mossos severos. Tot i que els grecs també tenien filets articulats, es vol destacar el fet que no s'hagin documentat mossos severos en els contextos Pazyryk (Argent, 2010)

4.2.3. Selles

Les selles estan constituïdes per dos arcs de fusta a davant i darrera per donar consistència i suport al seient format per un coixí de feltre, omplert amb pèl o gespa i lligat al cavall per una cingla que envolta el seu ventre i evita que la sella s'inclini cap a un costat. També disposa de dues cintes addicionals: una que surt de la sella i abraça el pectoral de l'animal i una altra que passa per darrera la cua anomenada cuera (*fig. 32*). D'aquesta forma la sella queda més subjecta perquè també s'evita un desplaçament cap endavant o cap enrere (Argent, 2010: 143-144; Samashevich i Serikovich, 2015: 251-252). Acostumaven a tenir una forma allargada o ovoide i l'arc de fusta davanter s'adaptava a la creu de l'animal. La part més ampla era la que estava encoixinada i preparada per a rebre el pes del genet que se situava sobre la regió dors-lumbar del cavall (Agüera, 2014: 96). No s'han documentat estreps ja que per aquell temps encara no s'havien inventat (Zavitukhina, 1976: 32).

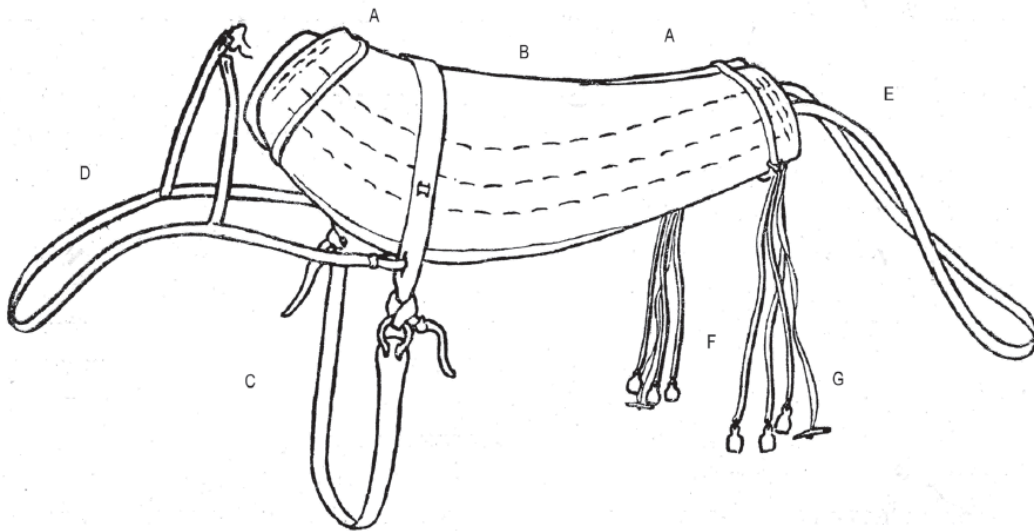

Figura 32 Representació d'un model de sella Pazyryk: A- emplaçament dels arcs de fusta; B- seient; C- cingla; D- corretja del pectoral; E- cuera; F- serrells; 7- tira de cuir per lligar elements (Gryaznov, 1950)

Figura 33 Funda per a cobrir la sella. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Rubinson, 1990)

Paral·lelament, les muntures es cobrien amb fundes ricament decorades i elaborades amb pell, llana, feltre, pèl de cavall o metall (*fig. 33*).

Hi ha una catifa que es recuperà en el *kurgan* Pazyryk 5 que ofereix una imatge d'un genet muntant a un cavall estilitzat (*fig. 34*). L'animal és controlat per una brida amb mos i el genet s'asseu de manera encaixonada sobre una sella com les que s'han descrit. La muntura se sosté sobre la regió dorsal del cavall a través d'un pitral alt que disposa al mateix temps d'una fixació complementària mitjançant una altra corretja que s'agafa per darrere els colzes de l'animal. Finalment, una altra tira de cuir que surt de la sella i passa per darrera la seva cua acaba de donar major estabilitat a l'equip (Agüera, 2014: 97-98).

Figura 34 "Genet de Pazyryk", representat en una catifa mural documentada al kurgan Pazyryk 5. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Agüera, 2014)

Les vestimentes ornamentals que acompanyaven els cavalls estan estretament vinculades amb les selles, ja que aquest instrument és el que donava més joc alhora de vestir i ornamentar l'animal. Malauradament, no ha estat possible atribuir quina brida anava amb cada cavall perquè aquestes es van disposar apartades dels animals. Es parteix dels materials recuperats al *kurgan* Pazyryk 1 degut al seu excel·lent estat de conservació. En aquesta tomba es van recuperar 10 cavalls amb les seves respectives selles i els seus abillaments (*Taula 2*). Seguint la classificació que efectuà Gala Argent s'han distingit tres grups de cavalls segons el grau de complexitat de les seves vestimentes.

CAVALL	Estat	Element penjant	Iconografia seient	Màscara	Funda crin o cua	Escut
1	10-11	serrells	felí atacant una cabra	no	no	no
2	-	serrells	lleó atacant una ovella	no	no	no
3	10	serrells	griu lluitant amb lleó	no	no	no
4	-	serrells	lleó atacant un ant	no	no	sí
5	9	penjolls: caps humans (12)	àguila atacant un ant	no	no	sí
6	17	penjolls: caps de cabra muntesa (8)	caps de cabra muntesa	no	no	no
7	16-17	penjolls: peixos	caps de lleó	no	no	no
8	-	penjolls: cap de cabra muntesa (6)	griu atacant una ovella	no	no	sí
9	18	penjolls: peixos (12)	lleó atacant un ant	sí	sí	no
10	20+	penjolls: caps de felí (4)	lleó de cos sencer	sí	sí	no

Taula 2 Cavalls del túmul Pazyryk 1, ordenats segons la complexitat dels abillaments (Gryaznov, 1950; Rudenko, 1970)

Grup I

Engloba quatre cavalls d'edats compreses entre els 10-11 anys (*fig. 35*). Les selles presenten una sèrie de tires pels costats a manera de serrells que pengen fins la panxa del cavall. Es troben petits ornaments en el pectoral i en la cuera i les fundes de les selles estan decorades amb escenes d'animals caçadors atacant les seves preses

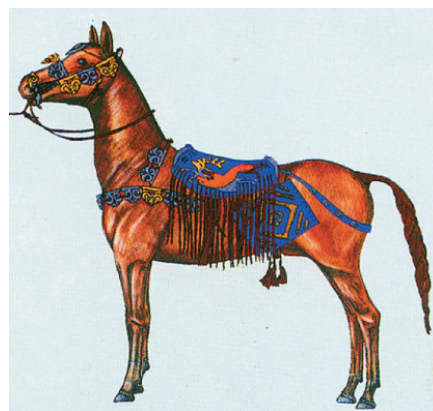

Figura 35 Cavall 4 del túmul Pazyryk 1, segons la classificació de Gryaznov (Argent, 2010)

(Zavitukhina, 1976: 33). Tant la senzillesa de les selles com la iconografia de cacera ha portat a pensar que s'estaria davant d'animals destinats a les caceres. L'edat també és un factor que apuntaria en aquesta direcció. La caça és una activitat que si la comparem amb altres tasques com les relacionades amb la guerra no implicaria un excessiu entrenament de la muntura basat en anys d'aprenentatge. Tampoc aquest tipus d'abillament comportaria l'ús de cavalls molt acostumats a suportar una vestimenta incòmode i grandiloqüent; així doncs, des de la seva joventut, els animals podrien començar portant aquests equipaments sense gaires reticències. A més, la mida de les ornamentacions no les feia molestes per a moure's per les terres de taigà amb agilitat a la cerca d'algun animal al que caça, com si que farien els vestits i ornaments més complexos (Argent, 2010: 155).

Grup II

Format per quatre cavalls més, d'entre 9 i 17 anys (*fig. 36*), aquest grup es caracteritza per l'ús d'unes selles més complexes amb decoracions de feltre que pengen pels costats i que acaben arrabassant la panxa de l'animal. En elles destaquen les representacions de caps humans i de lleons. El pectoral i la cuera són més grans. Dos cavalls (els números 5 i 8) tenien un escut (*fig. 37*) lligat a la seva muntura (Argent, 2010: 156). Aquests quatre animals s'han vinculat a l'àmbit bèl·lic tenint en compte la iconografia, que pot ser entesa com una forma d'intimidar el rival a través de les representacions de caps humans i de lleons penjant de les selles, la presència d'escuts acompanyant clarament a dos dels quatre individus i, en darrer lloc, l'edat avançada d'aquests cavalls (Argent, 2010: 157), que haurien de disposar d'un major entrenament i d'una dosis alta de confiança amb el seu genet, si ho comparem amb els cavalls de caça.

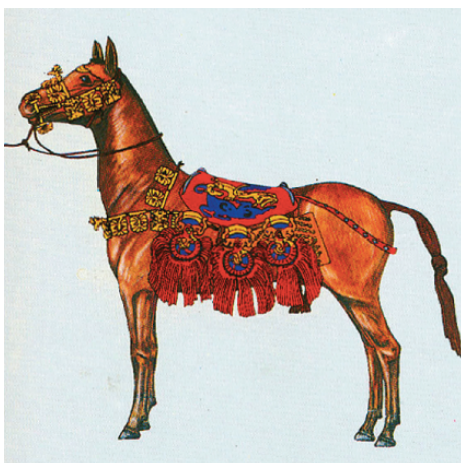

Figura 36 Cavall 8 del kurgan Pazyryk I, segons la classificació de Gryaznov (Argent, 2010)

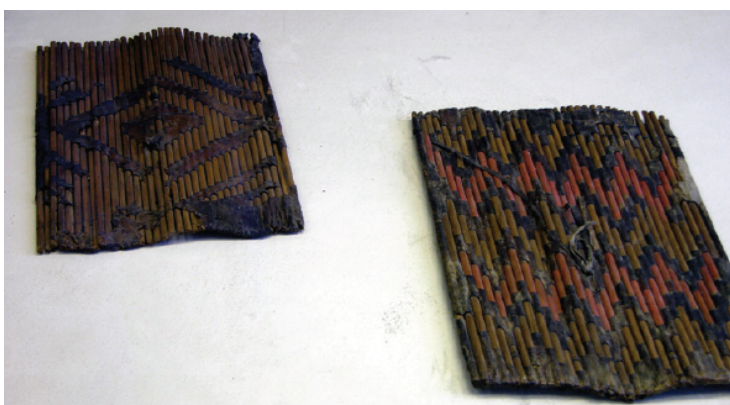

Figura 37 Escuts pertanyents als cavalls 5 i 8 del túmul Pazyryk I. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Argent, 2010)

Grup III

Aquest darrer grup estaria constituït per dos animals, un de 18 anys (cavall 9 – *fig. 38*) i un altre de més de 20 (cavall 10 – *fig. 39*), que porten els abillaments més complexos i rics. Les selles estan dotades de penjolls llargs: uns peixos, en el cas del cavall 9, i uns felins, en el cas del cavall 10. Però més enllà de les selles, allò que veritablement sobresurt és tot el tractament que ambdós individus han rebut. Per una banda, presenten les crins tallades i cobertes per una funda de pell que es lliga al coll. Recorrent l'extrem exterior d'aquesta funda s'han inserit pèls de cavall tenyits de vermell (*fig. 40*). Les cues també estan pentinades (*fig. 41*), decorades i enfundades amb cobertes de pell. Per altra banda, els dos exemplars porten màscares. La màscara del cavall 9 (*fig. 42 i 43*) imita la forma d'un griu, amb el cap a la part alta del front del cavall, i està coberta d'or. Les orelles estan vestides per una funda de pell per reconstruir les ales del griu. Les fundes disposen de forats per permetre sentir a l'animal. Quant al cavall 10, l'únic que portava brida (Argent, 2016b: 26), la seva màscara (*fig. 44 i 45*) imita un lleopard a partir de l'ús de pell d'esquirol tenyida de blau i l'aplicació de petits punts daurats com si fossin les taques del felí. A l'extrem superior de la màscara culminen dues grans banyes de cérvol decorades amb pèls de cavall en els extrems de les seves puntes (Bokovenko, 1995b: 291; Bokovenko, 2000: 305). Destacar que en altres cementiris Pazyryk, com són Tuekta 1 i Berel 11, s'han trobat abillaments similars que empraven banyes de cabra salvatge (*fig. 46*) per adornar els caps dels cavalls (Samashevich i Serikovich, 2015: 248).

Horse #9

Horse #10

Figures 38 i 39 Cavalls 9 i 10 del túmul Pazyryk 1, segons la classificació de Gryaznov (Argent, 2010)

Com s'ha pogut veure, aquest tercer grup format pels cavalls més madurs, és el que disposa d'una vestimenta més complexa que en certa manera sembla que vulgui més aviat disfressar el cavall més que vestir-lo, per així transformar-lo en un altre ésser. Aquest abillament esdevé poc pràctic per a un ús quotidià o per a tasques militars. Per això estaria probablement vinculat a activitats rituals i cerimonials que no només inclourien els cavalls sinó que la seva presència i participació deurien ocupar un paper força rellevant (Argent, 2010: 159; Bokovenko, 2000: 305).

Figura 40 Funda per a la crinera documentada al kurgan Pazyryk 1. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Argent, 2010)

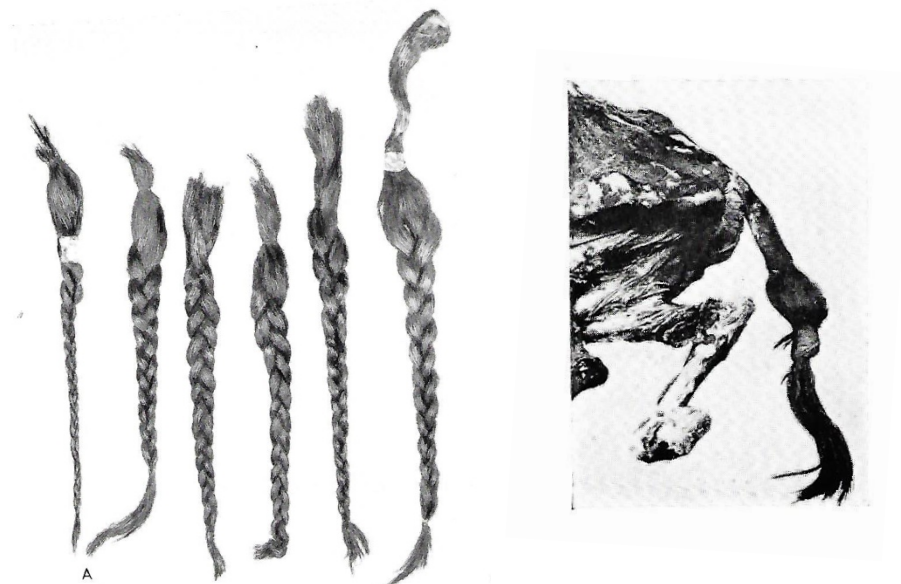

Figura 41 Exemples de cues pentinades a partir de trenes o nusos d'individus dels túmuls Pazyryk 2 i 1 (Rudenko, 1970)

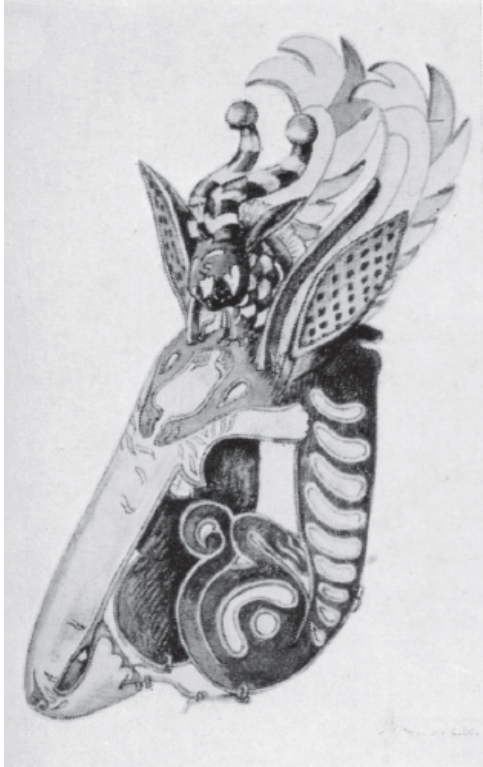

Figura 42 Dibuix de la màscara del cavall 9 del Pazyryk I (Rudenko, 1970)

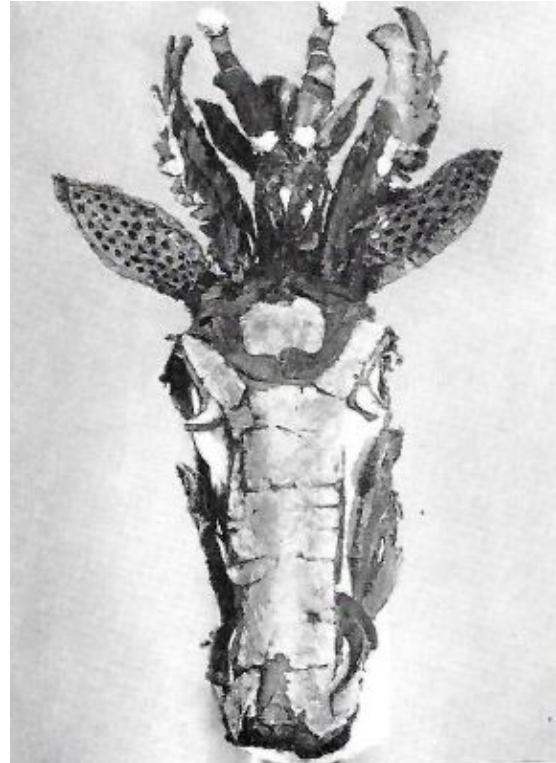

Figura 43 Fotografia frontal de la màscara del cavall 9 del Pazyryk I. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Rudenko, 1970)

Figura 44 Fotografia de la màscara del cavall 10 del Pazyryk I (Rudenko, 1970)

Figura 45 Detall de la màscara del cavall 10 on s'observa el tint blau en la pell d'esquirol i els punts daurats. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Argent, 2010)

Figura 46 Abillaments per a adornar el cap d'un cavall documentats al túmul Tuekta 1 (Argent, 2010)

4.3. Representacions d'èquids

El bon nivell de preservació dels cossos inhumats en els *kurgans* de la cultura Pazyryk ha permès documentar la presència de tatuatges sobre la pell d'alguns dels individus (fig. 47). En un primer moment, tan sols va ser possible identificar aquells que es podien veure a simple vista i *in situ* durant el procés d'excavació: un home pertanyent al túmul Pazyryk 2 (Rudenko, 1970: 136); una dona, coneguda com la princesa d'Ak-Alakha 3-1; i un segon home, probablement un guerrer, a Verkh-Kaldzhin 2 (fig. 48) (Barkova i Pankova, 2005: 48).

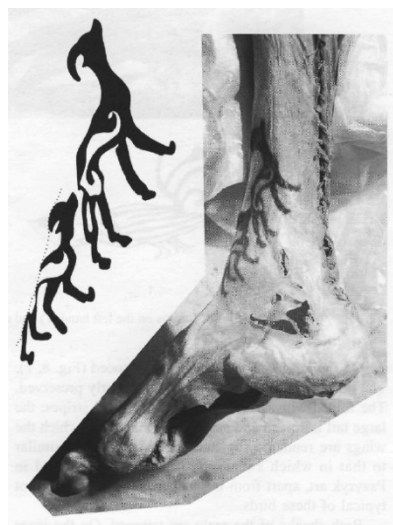

Figura 47 Tatuatges en el peu dret d'un home del túmul Pazyryk 5 (Barkova i et al., 2005)

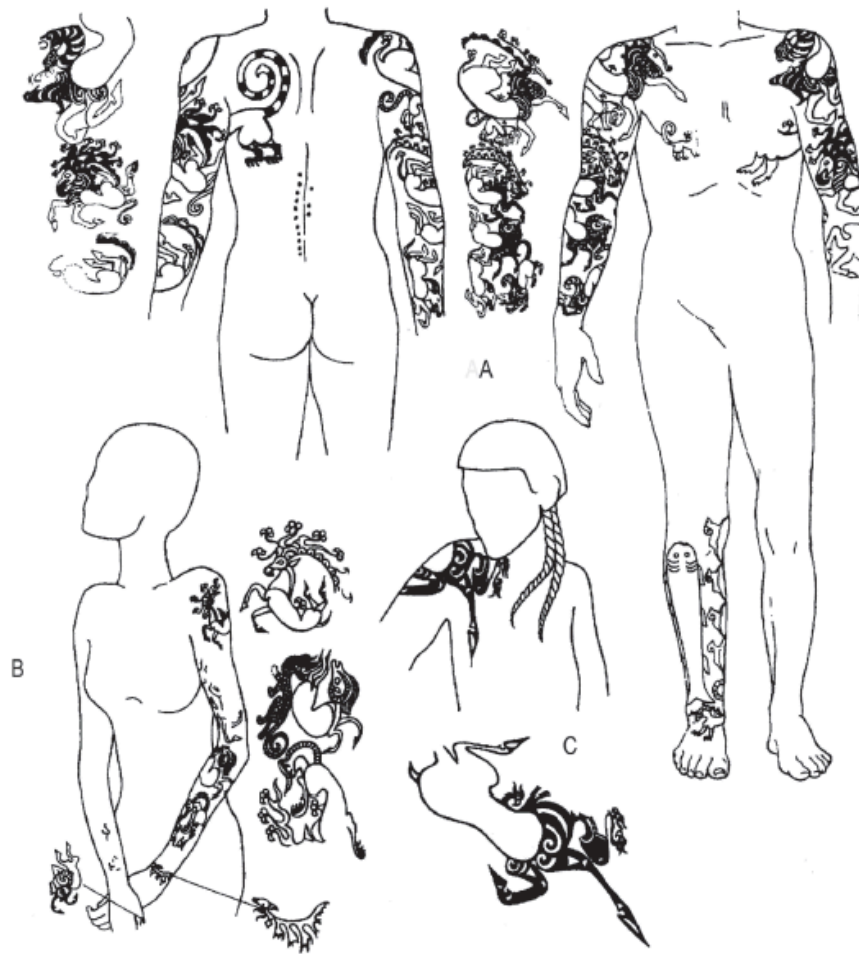

Figura 48 Tatuatges Pazyryk: A- home del Pazyryk 2; B- dona d'Ak-Alakha 3-I; C- guerrer de Verh-Kaldzhin 2-I (Argent, 2010)

Malauradament, quan les mòries foren extretes de les tombes, deixant enrere l'ambient que tan havia afavorit la seva conservació, la pell es començà a enfosquir fent desaparèixer els tatuatges. D'altra banda, i a mesura que els treballs arqueològics s'ampliaven a altres cementiris Pazyryk i s'anaven recuperant més cossos, els investigadors es preguntaven si a part d'aquells tres individus podrien existir-ne altres que també tinguessin pigmentacions artificials a la pell –costum que estaria molt estès entre les tribus estepàries segons les fonts documentals xineses del moment- (Bokovenko, 1995b: 291).

Així doncs, es va fer necessària la posada en pràctica de tècniques per a recuperar el color original de la pell (Kozeltsov i Romakov, 2000: 104) al mateix temps que es realitzaven fotografies amb llum

infraroja per fer més visibles els tatuatges que s'havien anat identificant (Barkova i Pankova, 2005: 48). Això és possible gràcies al fet que els tatuatges s'elaboraven a partir de la perforació de la pell amb una mena de punxó i amb l'aplicació de sutge a les parts perforades (Zavitukhina, 1976: 35).

Gràcies a aquestes tasques no només es van fer més visibles els tatuatges ja documentats sinó que també en van aparèixer de nous, com fou el cas d'una dona enterrada amb l'esmentat home tatuat de Pazyryk 2, d'una altra dona i un home en el *kurgan* Pazyryk 5 i de diverses mòmies dels cementiris Pazyryk de la Vall d'Ukok (Barkova i Pankova, 2005: 49). Aquestes noves investigacions han acabat posant en dubte l'antiga hipòtesi que defensava que només alguns individus de l'elit serien els que portarien tatuatges com a marca de naixement (Rudenko, 1970: 136-140), ja que la troballa d'altres personatges no sempre vinculats a grans aixovars podria referir-se a una tècnica per decorar la pell que no estava subjecte a un estatus social determinat.

Pel que fa a les figures representades, la majoria d'elles responen a animals salvatges –cérvols, ants, cabres munteses, lleons...- i fantàstics –bàsicament grius i éssers amb caps i extremitats de diversos animals-, amb alguns motius florals de menor aparició (Barkova i Pankova, 2005; Bokovenko, 1995b; Rudenko, 1970; Zavitukhina, 1976). Els cavalls són els únics animals domesticats que apareixen als tatuatges (Hiebert, 1992: 126), tot i que més més aviat recorden a animals salvatges i mitològics.

A grans trets, es poden dividir els èquids dibuixats en tres categories, segons les seves dimensions i la part del cos de la persona on se situen. No obstant, totes les representacions presenten la forma en essa tan característica de l'estil animal i algunes d'elles es plasmen de manera recargolada amb el cap i les extremitats anteriors mirant cap a un sentit, i les extremitats posteriors en sentit invertit (Argent, 2010: 171).

El primer grup (*fig. 49*), el formarien els tatuatges d'èquids més naturals i d'estil més simple amb poques ornamentacions, situats a l'avantbraç de l'home del *kurgan* Pazyryk 2 (A –*fig. 49*) i també a l'avantbraç (B –*fig. 49*) i a la mà (C –*fig. 49*) de l'individu masculí del Pazyryk 5 (Barkova i Pankova, 2005: 52).

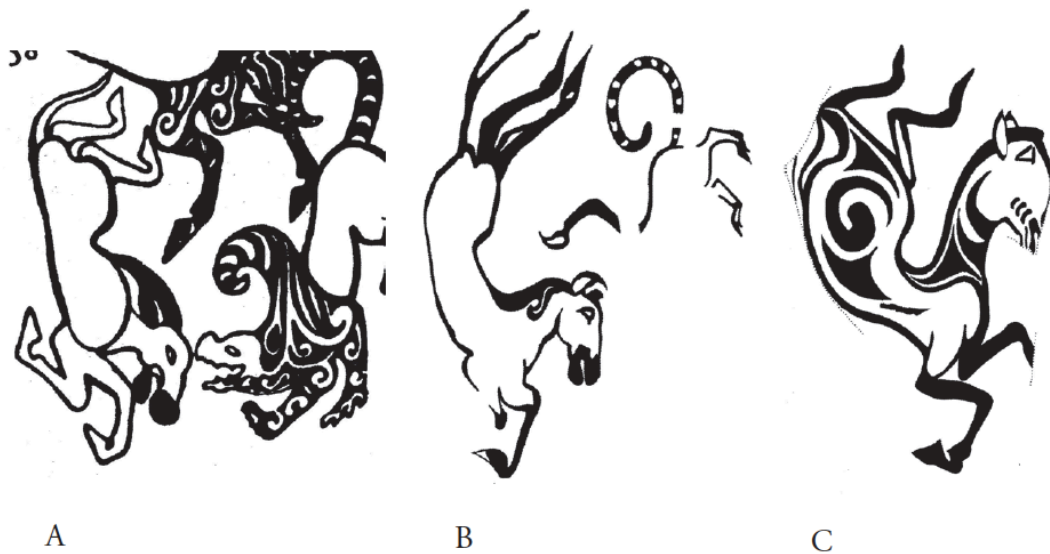

Figura 49 Primer grup de tatuatges d'èquids: A- home del Pazyryk 2; B i C-home del Pazyryk 5 (Barkova et al., 2005)

El segon tipus d'èquids representats correspondria a dibuixos més detallats i de major mida (*fig. 50*). S'han documentat en els bíceps dret i esquerre (A/B – *fig. 50*) i en l'espatlla esquerra (C – *fig. 50*) de l'home recuperat a Pazyryk 2 i en l'espatlla (D – *fig. 50*) de la dona d'Ak-Alakha 3-1 (Rudenko, 1970: 130-133). Dins d'aquest grup esdevé interessant comparar l'estil amb què es representen els cavalls dels individus masculins, un estil més recarregat i detallat, amb el de la dona, una representació més sobria on predominen les traces simples sense reompliments negres que formen una silueta més estilitzada i gentil. Aquestes diferències podrien respondre a un dimorfisme sexual (Argent, 2010: 172): els homes es decorarien la pell amb cavalls mascles mentre que les dones s'identificarien més amb les eugues. Tanmateix, això tan sols és una hipòtesi que requereix de moltes més dades per a ser acceptada.

Figura 50 Segon grup de tatuatges d'èquids: A i B- home del Pazyryk 2; C- dona d'Ak-Alakha 3-1; D- home del Pazyryk 2 (Rudenko, 1970)

El tercer i darrer estil (*fig. 51*) pertany als dibuixos més grans situats a l'esquena que en alguns casos van de la part posterior, on se situen les cames del cavall, fins el pit, on es troben els seus braços, passant el cap de l'animal a prop del coll de la persona tatuada. Tatuatges d'aquest tipus es troben respectivament en l'espatlla dreta de l'home (A – *fig. 51*), l'espatlla esquerra de la dona (B – *fig. 51*) de Pazyryk 2 (Rudenko, 1970: 132) i l'espatlla dreta del guerrer de Verkh-Kaldzhin 2 (C – *fig. 51*) (Barkova i Pankova, 2005: 48).

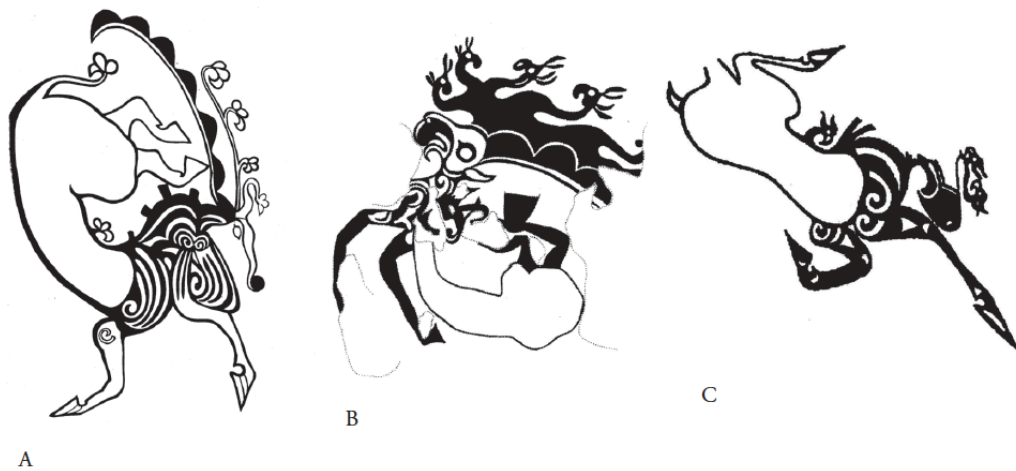

Figura 51 Tercer grup de tatuatges d'èquids: A- home del Pazyryk 2; B- dona del Pazyryk 2; C- home de Verh-Kaldzhin 2-1 (Barkova et al., 2005; Rudenko, 1970)

És cert que en els casos 2 i 3 les representacions poden atribuir-se a animals fantàstics (Rudenko, 1970: 263-265; Zavitukhina, 1976: 35) meitat cérvol-cabra, meitat cavall, però són les formes de les cames i la representació dels cascos amb la típica morfologia d'un èquid els que fan més inversemblant aquesta hipòtesi. D'altra banda, aquests dibuixos també fan venir a la ment la imatge dels cavalls equipats amb les vestimentes que es van descriure en l'apartat anterior, concretament als abillaments més extravagants i complexos dels cavalls 9 i 10 del *kurgan* Pazyryk 1 o dels del cementiri de Berel i Tuekta (Argent, 2010: 174-175; Samashevich i Serikovich, 2015: 248). Per tant, una altra possibilitat seria considerar els tatuatges com el retrat dels cavalls Pazyryk ornamentats amb les vestimentes que amb tanta laboriositat els vestia la seva comunitat.

Un altre aspecte a destacar és la importància que deuria tenir la pell per als membres de la societat Pazyryk. Aquesta afirmació ve donada pel fet que es valori la preservació d'aquest òrgan tal i com indiquen els esforços destinats a embalsamar els cossos i, en certa manera dissecar-los, i pels mateixos tatuatges, que en moltes cultures han posseït i posseeixen un significat cultural, social i, especialment, simbòlic (Parker Pearson, 1999: 64).

Com a darrer punt dins d'aquest apartat comentar les representacions d'èquids en la cultura material Pazyryk. Malgrat ser el cavall un animal amb una importància destacada dins d'aquesta societat,

aquest disposa d'escasses representacions en els objectes del dit grup (Parker Pearson, 1999: 67), especialment si el comparem amb altres animals com el lleó o el cérvol, que sí que són personatges recurrents en la iconografia Pazyryk i estepària en general.

Veient a continuació els exemples que fins ara es coneixen, destaquen: dues catifes de feltre recuperades en el *kurgan* Pazyryk 5 amb la presència de genets muntant a cavall, tot i que ambdues d'estil diferent (*figs. 18 i 34*); una sivella de plata d'uns 4 cm de llarg que anava amb un cinturó de pell associat a la dona del túmul Pazyryk 2 (*fig. 52*); i dos mànecs de fusta pertanyents a fuets (Rudenko, 1970: 185). El que es localitzà al Pazyryk 2 mesura uns 20 cm d'allargada i consta de la representació d'un cavall i un felí que s'enrosca al seu voltant. L'altra mànec només presenta un cavall i es documentà al Pazyryk 4 (*fig. 53*).

Figura 52 Sivella de plata en forma d'èquid documentada al túmul Pazyryk. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Argent, 2010)

Figura 53 Mànec de fuet elaborat amb fusta i amb forma de poltre. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Argent, 2010)

Tant en la sivella com en els mànecs de fusta els cavalls es disposen amb el cap i el coll estirats endavant, les orelles plegades enrere i ambdues extremitats, tan anteriors com posteriors, també cap endavant, just per sota del ventre i el coll de l'animal. Alguns autors han volgut veure aquesta posició com la imatge d'un cavall saltant o galopant desenfrenadament (Rudenko, 1970: 186), però si es té en compte l'anatomia de l'animal i l'estil realista i naturalista que es pretén seguir, només hi ha un moment en la vida del cavall en què aquest adopti tal posició, i és en el moment del seu naixement (Argent, 2010: 170). A més, els trets anatòmics també apunten cap aquesta direcció: un cap i unes cames llargues i grans –si es comparen amb la resta del cos– i un pelatge curt i arriatat a la crinera.

5. DISCUSSIÓ SOBRE EL ROL DEL CAVALL DINS DELS PAZYRYK

5.1. Quina era la relació home-cavall ?

Tal i com es va exposar a l'*Apartat 2*, cavall i humà, com a éssers socials que són (*Taula 3*), poden crear vincles especials i posseir un sentit de pertinença mutu (Bekoff, 2006: 88) al mateix temps que comparteixen experiències i sensacions. Aquest sentit d'enteniment i pertinença va molt lligat a l'acte de la munta, on genet i animal mantenen un contacte i una comunicació permanents. Si un es fixa en el lloc concret on la persona es col·loca, s'adonarà que en ambdues espècies aquest espai queda reservat als amics o als amants. Així doncs, durant la munta s'experimenta una sensació de sincronització que enforteix el vincle persona-animal (Argent, 2016a: 22-23). Ara bé, arribar a aquest punt requereix un aprenentatge continu, mutu i pacient. A més, la constitució i mida dels cavalls fa que puguin arribar a ser potencialment perillosos, d'aquí que les persones que treballen i viuen amb ells tractin a cadascun com a un individu amb un comportament, habilitats i emocions determinats (Argent, 2016b: 21).

El registre arqueològic Pazyryk ens mostra com la figura del cavall penetra molts aspectes de la seva cultura: tatuatges i objectes amb les representacions d'èquids, enterraments conjunts d'humans i cavalls i abillaments semblants al de les persones, amb una iconografia que es va repetint, seguint l'estil animalístic. Aquestes evidències ens porten a pensar en una població marcada per aquest animal que segurament considerava els seus membres com a “gent del cavall” de la mateixa manera que entenia els seus animals com als “cavalls d'aquesta gent” (Argent, 2010: 200). És a dir, el cavall traspassava pràcticament tots els aspectes de la vida Pazyryk.

CARACTERÍSTIQUES SOCIALS	Humans	Cavalls
• Convivència en família i en unitats socials	X	X
• Cooperació i cerca inclusió i afecte	X	X
• Establiment de rols dins les seves comunitats	X	X
• Adults ensenyen als joves a seguir unes normes de comportament	X	X
• Creació de vincles i amistats	X	X
• Relació amb altres espècies amb les que també creen vincles	X	X
• Exhibició de comportaments empàtics i comprensius	X	X
• Experimentació de dolor per la pèrdua de membres propers	X	X
• Comunicació a través de significats no verbals	X	X
• Comunicació a través de significats verbals	X	O

Taula 3 Alguns dels atributs socials dels humans i dels cavalls (Argent, 2012)

L'economia nòmada d'aquesta comunitat es basava fonamentalment en la ramaderia, la caça, la pesca i la recol·lecció, i de ben segur que els cavalls ajudaven al desenvolupament de bona part d'aquestes activitats. La gent Pazyryk vivia amb i sobre les seves muntures, que posseïen un paper cabdal per a la seva vida i supervivència. Per aquest motiu, és lògic pensar que es destinés una gran quantitat de temps i recursos a desenvolupar unes òptimes i capaces habilitats eqüestres que creessin una relació sòlida entre ambdues espècies amb la voluntat de facilitar una cooperació mútua (Argent 2016b: 24).

Paral·lelament, el fet que tant humà com cavall visquessin en una regió muntanyosa i en certa manera inhòspita també marcà la percepció i el tractament de l'animal, especialment si un es fixa en l'estil de munta. És a dir, no és el mateix muntar en el territori pla i sense obstacles de l'àmplia estepa euroasiàtica, on moure ramats i transportar gent i béns no requereix una relació creada a partir d'un aprenentatge llarg per aconseguir una absoluta confiança entre genet i cavall ja que la tasca no és gaire complicada ni tampoc arriscada, que muntar en una àrea marcada per un terreny irregular de valls i muntanyes agrestes com és la regió de l'Altai, on sí que es requereix d'un entrenament més rigorós per arribar a un vincle més empàtic i íntim, degut que el nombre de situacions perilloses incrementa. Així doncs, es necessiten molts anys d'ensinistrament i molt esforç per a què un cavall arribi a ser molt segur en aquest tipus de contextos (Argent, 2010: 50-51). Des d'aquesta perspectiva muntar vol dir que la persona sàpiga com muntar i alhora que el cavall conegui també com ser muntat. I com que cada animal és diferent, es parla d'un aprenentatge individualitzat però que al mateix temps és compartit per tota la societat, en aquest cas la Pazyryk.

Tenint en compte com s'ensenyava actualment l'art de l'equitació, es podria extrapolar el mètode a la comunitat que s'està analitzant, seguint algunes de les evidències que s'han anat exposant. Quan algú s'inicia en la munta, sempre se li assigna un cavall madur i amb molta experiència. Aquest posarà a prova el jove genet fent-li saber que encara no sap com comunicar-se correctament amb ell però mai fent-li mal –per exemple fent cercles al llarg de la pista o refusant avançar-. El mateix passa quan s'inicia la doma d'un cavall jove, tasca que acostuma a estar en mans d'un expert genet o entrenador amb molta experiència i coneixement en la munta i el funcionament/comportament del cavall qui no li causarà cap mal físic ni psicològic. Hi ha una dita anglesa que ho sintetitza a la perfecció: “*Green horse, seasoned rider; green rider, seasoned horse*” (Argent, 2010: 192). En aquest cas, persona i animal disposen de “màsters”, de professors experts i madurs que ensenyen als joves de cada espècie diferents aspectes de la cultura que ambdós comparteixen.

L'estatus que es deriva dels cavalls madurs dins la cultura Pazyryk, aquells que es vestien amb més grandiloqüència i els primers en col·locar-se en els *kurgans*, podria estar indicant l'ús d'aquest mètode que dotava d'admiració i honor als cavalls veterans, els quals disposaven d'un vincle més fort amb la comunitat (Argent, 2016b: 24-25). Això també s'equipararia a la posició privilegiada que les persones ancianes han ocupat en diverses societats al llarg de la història degut a les seves saviesa i experiència.

Tornant al tipus de vida dels Pazyryk, la seva subsistència es basaria com s'ha esmentat, en activitats com la ramaderia, la caça i la pesca, tal i com mostren les ofrenes d'aliments documentades a les tombes on apareixen animals domesticats, com ovicaprins i bovins, i d'altres de salvatges (Hiebert, 1992: 126). Destacar la recuperació a l'enterrament Tuekta 1 de mill que podria parlar bé d'interaccions amb pobles agricultors situats a menys alçada o bé d'una producció autòctona (Hiebert, 1992: 126; Rudenko, 1970: 80). D'acord amb aquests factors i al fet que fins al moment es desconeix tot tipus d'assentament d'hàbitat Pazyryk, cosa que ajudaria a dilucidar aquesta qüestió, s'ha considerat aquest poble com a nòmada o semi-nòmada, però potser la denominació “cultura ramadera o pastoral de muntanya” seria més acurada que la de “societat estepària i nòmada” (Argent, 2010: 74).

Figura 54 Abillament femení per al cap documentat al túmul Pazyryk 2. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Hermitage Materials)

El cavall, però, també serviria com a material amb el que elaborar objectes, com el tocat de la dona del túmul Pazyryk 2 fet amb el pelatge negre d'un poltre (fig. 54), i com a font d'aliment. En aquest sentit, s'han trobat ofrenes de menjar constituïdes per ossos d'èquids (Pazyryk 3 i Ak-Alakha 3-1), així com recipients que encara contenen greixos de llet d'euga (Ak-Alakha 3-1) (Argent, 2010: 64). No obstant, el cavall es diferencia de la resta d'animals domesticats ja que és l'únic que es representa en l'art Pazyryk (Hiebert, 1992: 126). Això podria ser una evidència més sobre l'admiració i l'estima que sentia aquesta comunitat cap a l'animal, l'únic que la domesticació no hauria “desmitificat” del tot.

Paral·lelament, el fet que existeixin cavalls destinats a l'alimentació i d'altres emprats per les tasques de locomoció i transport, porta a pensar en categories diverses dins dels èquids, on el paper més important l'ostentarien aquells individus destinats a la munta, els únics que posseïen el privilegi d'enterrar-se amb els humans perquè segurament eren compresos com a criatures especials lligades d'una manera força emotiva a l'existència humana (Argent, 2010: 184-185).

Situant ara el focus d'atenció en la qüestió de l'equipament dels cavalls, ja es va comentar la importància d'aquest tipus de material a l'hora d'aproximar-se i intentar definir el vincle que tenia la comunitat Pazyryk amb aquest animal. Aquest interès passa pel fet que es tracti d'una sèrie d'útils que estan en contacte amb el cavall i el genet, esdevenint un punt de connexió i interacció entre ambdós. Així doncs, esdevé fonamental per entendre com es domaven, es dirigien i muntaven els cavalls. En definitiva, com una societat comprèn i tracta aquest animal.

Fixant-nos en les brides i, especialment, en els mossos, es dedueix un caràcter poc sever (Argent 2010, 147; Argent, 2016a: 24). Aquests darrers estaven dissenyats per a facilitar la comunicació i cooperació entre genet i muntura més que per al càstig i domini de l'animal (Bokovenko, 2000: 305). És cert que tot mos si s'utilitza d'una manera incorrecta i brusca pot causar danys a la boca del cavall; no obstant, el tipus de mossos que empraven els Pazyryk, avui en dia molt estesos i coneguts amb el nom de filets articulats, són uns dels que causen menys

Figura 55 Cavalls lligats a partir de capçals de quadra (Aguilar, 2005)

pressió a la llengua del cavall. Però, més enllà de tractar-se de mossos suaus, aquests també ens mostren l'avançat coneixement d'aquest poble en matèria de biomecànica de la boca del cavall, ja que esdevenen força moderns si els comparem amb alguns models més severs que utilitzaven altres societats del moment que posseïen protuberàncies i punxes en la superfície del fre (Argent, 2010: 147-148 i 193). Amb l'ús d'aquests frens s'entreu una relació de conflicte entre genet, subjecte que vol dominar i imposar les ordres d'una manera ràpida i sense ser qüestionat, i cavall, objecte que ha d'obeir i que si gosa protestar serà castigat a partir dels elements de control dels que disposa el genet (*fig. 31*).

És a destacar que no s'han trobat capçals de quadra –un tipus de brida sense mos ni regnes que serveix simplement per lligar l'animal o transportar-lo d'un lloc a un altre quan no va muntat- (*fig. 55*). La hipòtesi de considerar que s'utilitzarien les brides normals per lligar els cavalls és poc fiable ja que aquesta esdevé una acció força perillosa. Per exemple, un cavall espantat que vulgui fugir però que estigui lligat amb una brida pot acabar fent-se considerables lesions a la boca en tirar cap enrere per intentar alliberar-se. Al mateix temps, el mos no deixa menjar l'animal. Tampoc s'han documentat cerques destinades al tancament dels cavalls. Per aquest motiu, els cavalls Pazyryk podrien viure en un estat de semilibertat, sense cerques ni tanques, ni amb tan sols la necessitat d'estar lligats (Argent, 2010: 142). Potser això resulti un xic idealista, però si es compara amb el model actual de les societats de l'Altai no resulta tan inversemblant. Els indígenes que avui en dia ocupen les terres de l'Altai practiquen una transhumància vertical basada en el transport de manades d'èquids que pasturen prats alpins durant l'estiu, mentre que a l'hivern es baixen a les pastures properes dels pobles permanents (*fig. 56*). Tan sols un nombre reduït d'individus destinats a la munta es queden permanentment als assentaments, ja que la majoria de cavalls, inclús els que estan ben domats i entrenats, acostumen a pastar en llibertat (Rudenko, 1970: 55). Aquest tipus de cria i control equí rep el nom de *tabun* en l'àrea centro-asiàtica (Argent, 2010: 94).

Figura 56 Cavalls a l'Altai entrant a un tancat situat a la ruta que va de les pastures d'estiu de les muntanyes a l'assentament, on passen l'hivern (Argent, 2010)

Figura 57 Nen donant de menjar a un cavall. Notis que el cavall està completament lliure (Aguilar, 2005)

A més, són nombrosos els casos on es veu com els cavalls que estan acostumats a viure amb persones a partir d'una relació social d'enteniment i cooperació mútua prefereixen estar a prop dels humans i no s'escapen encara que no es trobin cercats (*fig. 57*). És possible, doncs, que els Pazyryk tinguessin els seus cavalls lliures, pastant per les immediateses dels seus assentaments temporals sense escapar-se o allunyar-se gaire. Al mateix temps, i degut a les tasques quotidianes que realitzaven plegats, els humans cridarien els seus cavalls –a partir d'una paraula, un xiulet o un altre so– quan els necessitessin. Els cavalls se sentirien, per tant, part de la comunitat on vivien i sabrien que el seu lloc estava amb aquesta gent (Argent, 2010: 149).

Quant als abillaments, cal comentar que es va més enllà de l'interès tecnològic. En primer lloc, s'observa clarament una correlació entre l'edat de l'animal i la complexitat de la vestimenta. Això podria suggerir una continuïtat en l'entrenament del cavall que va guanyant confiança en les activitats que se li exigeixen així com en els elements amb els que la comunitat el va vestint (Argent, 2010: 161). D'altra banda, s'ha observat que aquests cavalls de més edat serien els primers en col·locar-se a la tomba (Argent, 2016b: 25). En segon lloc, aquesta diferència de complexitat en els vestits podria venir donada per divisions quant a les tasques a les que es destinava cada animal (Rudenko, 1970: 118-119) –quelcom que lliga bastant amb el món eqüestre actual on cada disciplina disposa d'un equipament determinat-. Aquesta divisió de tasques, però, no implica que sigui exloent. Un mateix cavall podria ser emprat per a diversos usos; fins i tot, podria ser que tots els cavalls seguissin un recorregut més o menys similar basat en uns primers anys dedicats a la caça, seguits pel servei militar quan esdevenien més madurs i, finalment, quan arribarien a una edat avançada havent realitzat treballs cada cop més exigents es “jubilarien” i serien recompensats passant a formar part de les cerimònies rituals de la comunitat. Això implica, al mateix temps, la fluïdesa del rol del cavall en la societat Pazyryk segons el seu coneixement, habilitat i cooperació.

En tercer lloc, aquests abillaments més espectaculars quedarien descartats per a un ús quotidià degut a la incomoditat que generarien a genet i muntura. Ara bé, no es pot afirmar que es dediquessin exclusivament per a l'acte funerari. L'existència d'un desgast notable i de diversos cosits per a reparar la tela d'aquestes vestimentes parlarien més aviat d'un ús regular tot i que de caire cerimonial i ritual (Argent, 2016b: 25).

Vistes la complexitat de les vestimentes eqüestres, que restringeixen la visió i mobilitat de l'animal, és possible que aquest s'oposés de manera natural a dur-les. Hi ha dues maneres de solucionar el problema, que responen respectivament a dues formes de tractar i ensinistrar els cavalls. Una basada en la força i la intimidació de l'animal, anomenada en anglès com *'flooding'* o *'breaking'*, i que tindria els seus millors exponents en els espectacles de western americans; i una altra que es basa en anar habituant el cavall a nous materials i mètodes progressivament per fer de les noves experiències quelcom menys traumàtic ajudant a crear un sentiment de confiança cap a la persona (Goodwin *et al.*, 2009: 5).

Si bé és cert que aquesta segona solució requereix de paciència i de gran quantitat de temps i d'esforç, a la llarga és la millor manera de crear un animal sociable i segur, gràcies a la confiança que diposita en el seu "mestre" que no l'ha castigat severament ni l'ha obligat per la força a fer coses que per instint rebutja. Lligat amb això, és lògic que fossin els cavalls més veterans els que eren vestits amb els abillaments més incòmodes, perquè eren els que més temps havien passat amb els humans i els que disposaven d'un millor entrenament. Dit en altres paraules, aquests cavalls "ancians" serien els més estables i responsables per a portar aquests equipaments valuosos i costosos d'elaborar reduint les probabilitats de fer-los malbé (Argent, 2010: 150-151).

Tal i com es va referir en la descripció de les vestimentes que ornamentaven els 10 cavalls del *kurgan* Pazyryk 1, cada individu s'abillava de manera diferent cosa que els confereix una visió única i més subjectiva, que probablement respongui a les consideracions que d'ells tenien les persones que van conviure amb ells. La distinció dels tres grups posaria de rellevància que el cavall que disposa d'un major entrenament i de més experiència en el treball que desenvolupa conjuntament amb els humans, es destina a tasques més arriscades que li exigeixen alts nivells de cooperació i enteniment. Probablement, la comunitat acabaria premiant aquests cavalls veterans, aquells que l'havien ajudat en tot tipus d'activitats, en moltes ocasions arriscant les seves pròpies vides, i que acabaven sent membres respectats d'aquesta societat de cavalls i humans, tal i com ho serien en els seus propis grups equins (Argent, 2016b: 25).

També és possible que les característiques de la decoració d'aquests abillaments siguin indicatives dels atributs i les habilitats de cada animal, que quedarien demostrats pels actes que va fer en vida i dels que van ser testimonis el seu amo –segurament la persona amb la que s'enterrarà- i el conjunt de la comunitat Pazyryk. Podria ser, doncs, que el cavall hagués de passar per certes proves o demostrar una sèrie de qualitats que el fessin mereixedor d'una determinada ornamentació (Argent, 2010: 164).

Vinculat amb la intersubjectivitat de la relació humà-cavall i amb el que s'estava exposant, els cavalls no només tindrien funcions determinades sinó que també disposarien d'identitats que, tal i com passaria amb les funcions, serien atorgades per les persones (Argent, 2016a: 28). Això no és d'estranyar ja que en el món eqüestre, genets i cavalls necessàriament es coneixen mútuament perquè es reconeixen, degut a què tant un com l'altre tenen sentit d'un mateix però també dels individus que els acompanyen (Bekoff, 2006: 88). Des d'una experiència més personal, cal afirmar que els genets saben que els cavalls varien en caràcter, psicologia, sensibilitat i emocions; que cada cavall és únic i que per això descriuen a un determinat cavall com a "valent", "noble" o "tossut", i que aquests termes tenen lògica no ja des d'una perspectiva antropocèntrica sinó pel fet que contemplen l'animal com un subjecte actiu i únic.

Així doncs, la visió dels cavalls Pazyryk com a individus únics proporciona interpretacions alternatives dels seus abillaments i una reflexió més innovadora sobre com la comunitat humana entenia aquests animals: *"Cadascun dels cavalls era un ésser únic pels genets Pazyryk, qui els coneixien gràcies als anys de treball conjunt"* (Argent, 2010: 165).

Segons l'antropòloga Agnieszka Halemba (Halemba, 2006: 175), els cavalls són un element que s'utilitza avui dia en la regió de l'Altai per mesurar les etapes en la vida d'una persona. Una persona tindrà diversos cavalls al llarg de la seva vida: un cavall vell i dolç que esdevindrà el mestre de tot genet principiant, i el cavall o cavalls que posteriorment anirà entrenant dit genet quan posseeixi els suficients coneixement i experiència. Halemba destaca per sobre de tots els cavalls aquell individu que sempre ha estat amb l'humà i que ha crescut juntament amb ell, creant un vincle molt especial. Aquest cavall rep el nom d'*ergine mal*, que es podria traduir com a "el tresor més gran". Un cop vist això, és lògic pensar que en la societat Pazyryk els cavalls també podrien haver posseït aquest significat temporal en la vida d'una persona i degut que es tracta d'una pràctica actual desenvolupada en el mateix territori en què milers d'anys enrere habità aquella comunitat podria ser que les poblacions de l'Altai contemporani siguin hereves directes d'aquesta antiga pràctica.

Les representacions eqüestres en els tatuatges apunten cap a aquesta hipòtesi. Si aquests mostren al mateix temps cavalls biogràfics i únics, els cavalls menys definits i ornamentats situats a les mans serien el primer cavall que tindria la persona, aquell que li ensenyaria l'art de la munta i el llenguatge d'interacció entre persona-animal; els cavalls emmascarats i de dibuix més detallat de la part mitjana dels braços reflectirien els èxits i les habilitats que junts amb els seus amos aconseguien; i, en darrer lloc, els individus de majors dimensions i situats a les espatlles de la persona serien els grans cavalls, els tresors més apreciats de la comunitat (Argent, 2010: 177).

Un cop vists els principals aspectes que definirien la relació humà-cavall dins la cultura Pazyryk, s'arriba a la idea que aquest animal, especialment els individus que s'empraven per a la munta, tenia un paper d'absoluta rellevància i, en alguns casos, de reverència, degut a les seves capacitats i habilitats, que també faria que es consideressin com a animals amb un rol destacat dins del món de les creences. Dos factors bàsics són els que acompanyen aquesta idea i que donen suport a les hipòtesis extretes a partir de l'estudi del registre arqueològic. Per una banda, les habilitats sensorials dels cavalls que excedeixen les dels humans. El cavall està dotat d'un sentit de l'olfacte, de l'oïda i del tacte molt més desenvolupat que el de les persones. Per això, poden reaccionar i percebre elements que són indetectables per als humans (Saslow, 2002: 215). Per altra banda, els beneficis psicològics i físics que es deriven del vincle humà-animal (Van Dierendonck, 2006: 36). Per exemple, durant la munta, s'utilitzen diferents modes de connexió cinèsica, hàptica i proxèmica, que potencien la càrrega afectiva entre ambdós (Argent, 2016a: 23). Així doncs, aquesta interacció facilita la creació de vincles emocionals mutus.

Amb tot això fins ara exposat, s'estaria davant d'una societat observadora del comportament equí que cercava millores que facilitessin la comunicació entre persona i animal amb la voluntat de forjar una relació basada en la cooperació a través del moviment, el contacte i la confiança i la cura mútues.

5.2. El cavall: marcador d'estatus social i d'identitat ?

Tots els intents a l'hora de determinar els símbols de poder, prestigi i estatus social dins la comunitat Pazyryk que els investigadors han fet fins ara, es basen en tres elements bàsics: la mida dels *kurgans*; la presència i el nombre de cavalls que apareixen en cada túmul; i la variabilitat de la iconografia de les vestimentes dels èquids que s'associaria al poder social dels humans amb els que eren enterrats o a un determinat origen ètnic (Argent, 2010: 70).

Ara bé, hi ha molts altres aspectes que ofereixen hipòtesis diverses a vegades contràries a les ara exposades.

Començant per la presència de cavalls en els enterraments humans, cal afirmar que aquesta esdevé la norma, no l'excepció (Rudenko, 1970: 215). La inhumació dels cavalls no seria, per tant, un indicador d'estatus social, perquè esdevé quelcom típic i està a tota la comunitat.

Pel que fa a la mida dels *kurgans*, d'entrada pot semblar que existeix una correlació entre el nombre d'animals sacrificats i les dimensions de les tombes, per exemple, si s'analitzen en els túmuls més

antics com els d'Arzhan (figs. 58 i 59). No obstant, aquest vincle no sembla tan simple i directe quan un es fixa en els *kurgans* Pazyryk. Allà s'han documentat túmuls de grans dimensions acompanyats d'aixovars molt rics però amb pocs cavalls (Pazyryk 5 amb 5 cavalls) i tombes menors i menys riques però amb un nombre de cavalls inhumats més elevat (Pazyryk 3 amb 14 cavalls) (Rudenko, 1970: 119). Per tant, no necessàriament la grandària del *kurgan* i la riquesa dels aixovars es vinculen amb el nombre de cavalls sacrificats.

Figura 58 Fotografia de la necròpoli d'Arzhan durant els primers treballs arqueològics (Gryaznov, 1976)

Figura 59 Planta del complex d'Arzhan d'uns 120 m de diàmetre. Les figuretes dels cavalls mostren les cambres que en contenien, uns 30 a cadascuna (Gryaznov, 1976)

D'altra banda, tot i que la complexitat i la mida de moltes de les tombes suggereix algun tipus de diferenciació i jerarquització social, les datacions realitzades sobre els 8 grans túmuls de Pazyryk, dins dels aproximadament 50 anys en els que es van erigir fa força improbable que cadascun dels *kurgans* contingués un cabdill generacional (Hiebert, 1992: 124).

Aquesta problemàtica també es vincularia amb el rol i l'estatus de la dona Pazyryk dins la seva comunitat. Des dels primers temps s'han identificat els individus femenins documentats en els enterraments dobles com a joves esposes o concubines (Rudenko, 1970: 227), seguint les narracions d'Heròdot o les cròniques xineses que explicaven com aquestes dones eren sacrificades i enterrades amb un home d'alt rang quan moria. No obstant, això no explicaria perquè els aixovars de les inhumacions únicament de dones Pazyryk són iguals o fins i tot més rics en termes de quantitat i qualitat que els d'alguns homes. Tampoc s'han documentat marques de mort fetes de manera intencionada en aquestes possibles concubines. A més, si es té present la hipòtesi sobre que els cavalls amb la seva varietat d'abillaments serien ofrenes funeràries de caps de tribus subordinades que els entregaven al seu difunt cabdill, com a mostra de respecte i subordinació (Bokovenko, 1995b: 290), vol dir que els enterraments individuals de dones, com el d'Ak-Alakha 3-1 (Argent, 2010: 72; Chikisheva i Zubova, 2015: 153), correspondrien a dones cabdill que rebien el respecte dels o de les caps d'altres tribus? En aquest cas, el fet que la tomba es trobi espacialment isolada de la resta d'enterraments podria suggerir que la dona gaudia d'un estatus important dins de les famílies i dels clans que vivien en aquella regió. A més, el fet que estigués acompanyada d'un jove i d'un home, qui estava afectat per una greu malformació física, podrien agafar-se com a símbols de la posició elevada, dels seus mèrits socials o del seu rol com a sacerdotessa (Chikisheva i Zubova, 2015: 153).

Reprenent ara la problemàtica de la iconografia plasmada en els abillaments que porten els èquids, aquesta sovint ha estat vista com un marcador d'estatus i etnicitat/identitat. La diversitat en aquestes vestimentes, vinculada amb les marques que s'observen en les orelles (*fig. 24*) d'alguns dels cavalls recuperats, s'ha emprat per argumentar que els cavalls serien ofrenes per al cabdill que realitzaven diverses persones en el moment del ritual funerari demostrant una mena de vassallatge (Bokovenko, 1995b: 290; Hiebert, 1992; Rudenko, 1970).

Paral·lelament, s'ha pensat que aquestes diferències en la iconografia i els talls en les orelles dels cavalls representarien determinades famílies dins d'un sistema tribal més ampli. Cada clan tindria un tòtem, un símbol propi que es correspondria a un animal o motiu concret i que es representaria en els abillaments dels cavalls per a identificar la seva pertinença originària (Bokovenko, 1995b: 294-295).

Hi ha varies hipòtesis alternatives referides al fet de vincular la iconografia amb famílies o tribus diverses que oferirien els seus cavalls com a ofrena votiva a un cabdill. Per una banda, es fa difícil afirmar que els motius representin una determinada família o a un grup concret. Aquestes representacions s'han documentat en molts tipus d'objectes i materials en tots els enterraments fins ara analitzats (*fig. 60*). Així doncs, sembla més coherent considerar aquests símbols com a representacions universals dins de la mentalitat d'aquesta societat (Argent, 2010: 71). Les marques de les orelles també podrien respondre a altres interessos que les desvincularien de ser una forma de determinar l'origen i la propietat del cavall. A tall d'exemple, els indígenes nord-americans perforaven i marcaven les orelles del seu cavall preferit per qüestions estètiques però també per facilitar la identificació individual de les seves muntures en mig de la foscor (Barclay, 1980: 179). A més, la diferència d'abillaments entre cavalls podria respondre als atributs de cada animal o a les tasques que desenvolupava aquest dins la comunitat, per tant, els cavalls podrien configurar un únic grup propietat del difunt, amb diversos nivells d'entrenament i on cada animal era únic (Argent, 2010: 165).

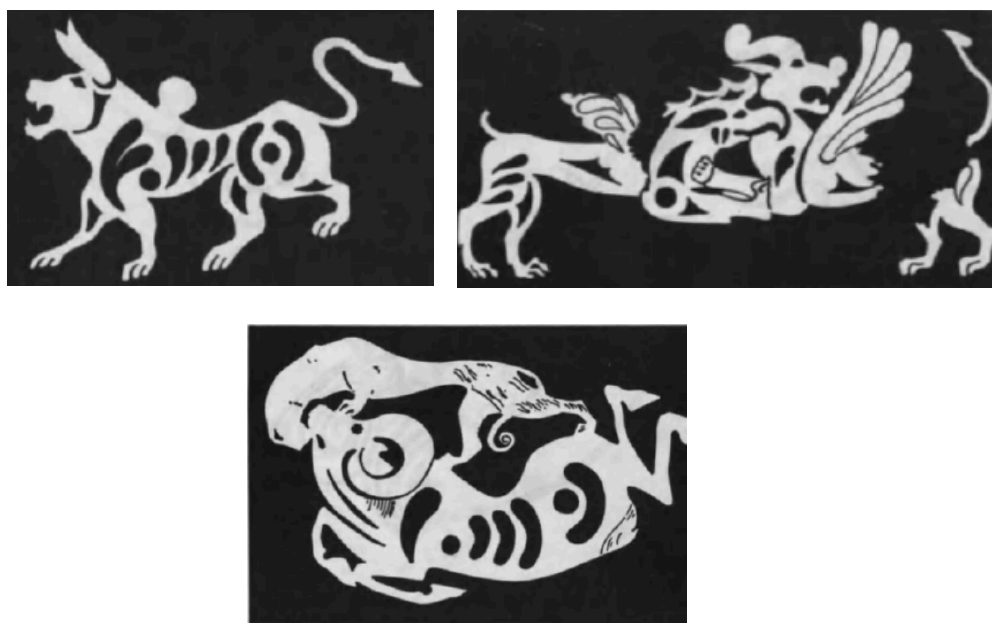

Figura 60 Representacions en estil animalista que decoraven les fundes de les selles (Zavitukhina, 1976)

Els estudis gastrointestinals i d'ADN que es van practicar en els 13 èquids identificats en el túmul Berel 11, també porten a descartar la hipòtesi que els animals serien ofrenes de clans d'altres indrets. Els primers estudis mostraren l'existència de paràsits similars en tots els individus analitzats, mentre que les anàlisis d'ADN mitocondrial es compararen amb les suposades connexions ètniques (mongoles, aquemènides, de l'Altai, xineses...) que es derivaven de la decoració i iconografia dels abillaments. Els resultats foren certament curiosos evidenciant com individus que pertanyien al mateix llinatge estaven ornamentats de manera diferent i que alguns individus amb diferents seqüències d'ADN compartien elements decoratius d'influència cultural similar. Tenint en compte aquests resultats, els cavalls no venien, per tant, de les regions de les quals se suggeria que haurien vingut les seves vestimentes (Argent, 2010: 72).

Com a darrer aspecte a considerar dins d'aquest subapartat, es creu important fer una petita reflexió sobre la gent que estava més lligada als cavalls degut a les seves feines. Ja s'ha comentat que la comunitat Pazyryk hauria de ser vista com un grup de gent "del cavall", molts aspectes de la vida de la qual giraven al voltant d'aquest animal. Tanmateix, com en totes les societats, deuria d'existir col·lectius especialitzats en diverses tasques i és ben segur que aquelles persones que ocupaven feines vinculades amb la doma, el treball i la cura del cavall haurien de gaudir d'un cert prestigi i estima entre els membres d'aquesta comunitat, ja que s'havien de dotar de cavalls segurs i cooperatius (Argent, 2010: 165-166; Rudenko, 1970: 227). Així doncs, existirien els coneixedors de la tecnologia necessària per elaborar els mossos i altres materials de l'equipament eqüestre; aquells artesans que creaven les decoracions; les persones que criaven i ensinistraven els cavalls, etc.; és a dir, diferents membres de la comunitat que havien de desenvolupar unes habilitats eqüestres notables i capaces que segurament eren altament valorades per la seva societat.

Arribats a aquest punt, esdevé complicat emmarcar la comunitat Pazyryk dins d'un marc social i ètnic concret, ja que només es disposa de les dades extretes a partir dels contextos funeraris i aquests comporten molt sovint la construcció d'hipòtesis diverses a vegades contraposades. Ara bé, el que sí es pot afirmar és que el cavall més que ser un marcador d'estatus social en aquests contextos mortuoris, consideració que esdevé poc probable degut a la seva contínua aparició fins i tot en les tombes més petites i humils, esdevenia un element que conferia prestigi a tots aquells que es dedicaven a aquest animal. En aquest sentit, i tal i com passava amb els cavalls més veterans, les persones amb més experiència dins del món eqüestre gaudrien de l'estima de tota la comunitat.

5.3. La idealització dels braus guerrers

La locomoció a cavall va comportar diferents beneficis per a l'ésser humà (Agüera, 2014; Anthony, 2007; Anthony *et al.*, 2000, 2006, 2011; Brown *et al.*, 1998; Damgaard *et al.*, 2018; Gaunitz *et al.*, 2018; Hanks, 2010; Levine, 1999, 2005; Librado *et al.*, 2017; Outram *et al.*, 2009; Price, 2018; Schubert *et al.*, 2014; Taylor *et al.*, 2017; Warmuth *et al.*, 2012). Així, entre d'altres, en l'àmbit militar, és fàcil deduir com la invenció del carro i de la munta va oferir grans avantatges a les forces bèl·liques que es basaven i feien ús d'aquestes innovacions.

A l'inici del I mil·lenni aC. el cavall es convertí en un mitjà de locomoció fonamental per a les invasions que en moltes ocasions acabaren creant una sèrie de migracions que afectaren les regions estepàries d'Àsia i Europa. En el territori de l'Altai, malgrat posseir pastures riques, el canvi cap a un pastoralisme més extens que es patí a principis d'aquest mil·lenni és possible que provoqués accions violentes que forçarien migracions pels territoris esteparis d'Euràsia, degut a la necessitat de buscar més pastures per alimentar uns ramats que cada cop eren més nombrosos (Anthony, 2007: 222; Rudenko, 1970: 55). En tots aquests moviments migratoris, per tant, el cavall tingué un paper primordial.

D'altra banda, l'aparició a arreu d'aquest territori euroasiàtic de *kurgans* amb èquids equipats – bàsicament la troballa de cavalls amb brides- s'ha utilitzat com a punta de llança per especular sobre un grup social format per guerrers, una característica que seria comuna a totes les societats estepàries i nòmades (Bokovenko, 1995c: 266; Cernenko, 1983: 3). Paral·lelament, les evidències arqueològiques extretes d'aquests contextos funeraris de l'edat del ferro han servit per imaginar-se un “*estil de vida militar*” basat en “*una personalitat guerrera*” (Hanks, 2002: 187). Alguns exemples, que al mateix temps constitueixen els aixovars coneguts com la tríada escita, són: armes i eines, ofrenes d'animals –majoritàriament cavalls amb el seu corresponent equipament- i objectes personals com joies i talismans (Argent, 2010: 72).

Totes aquestes troballes i evidències, es vinculen amb el món dels escites i la percepció que des de temps remots s'ha tingut d'aquests pobles com a origen de violents i braus guerrers (*fig. 61*). Aquesta idea, creada ja en temps d'Heròdot, continua vigent i amb força avui en dia. Per això no és d'estranyar que la majoria d'autors hagin encabit el grup Pazyryk dins d'aquest món de nòmades bel·licosos en constant combat amb els seus pobles veïns (Bokovenko, 1995b: 292).

Figura 61 Representació de dos genets escites armats (Cernenko, 1983)

Figura 62 Detall eqüestre en una sivella d'or escita. Museu de l'Hermitage de Sant Petersburg (Agüera, 2014)

Dins d'aquesta hipòtesi que defensa un model d'organització social basat en un món bèl·lic i violent per a la societat Pazyryk –una comunitat guerrera-, els cavalls són contemplats com a recursos, l'explotació dels quals influeix la identitat i la ideologia del grup, contribuint a agilitzar els canvis socials alhora que es fomenta i es propaga una estructura social de caire militar (fig. 62) (Bokovenko, 1995b: 292; 1995c: 266; Hanks, 2002: 187).

Ara bé, el fet d'incloure la societat Pazyryk en aquest model de caire bèl·lic no deixa de plantejar certs dubtes. En primer lloc, a l'interior dels *kurgans* Pazyryk no s'ha documentat cap tipus d'armadura, ni vestint un difunt ni disposada en algun racó de l'enterrament, realitat que contrasta amb les tombes escites de territoris més occidentals com Ucraïna i la Mar Negra on la presència d'armadures esdevenia la regla (fig. 63) (Argent, 2010: 194).

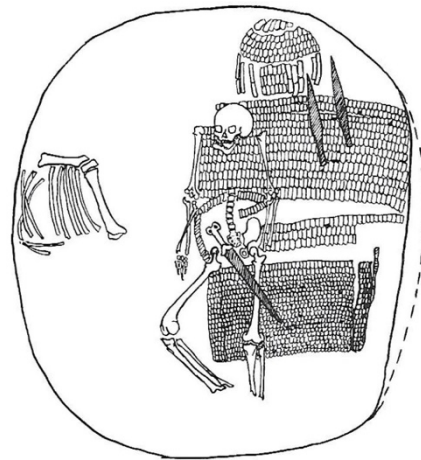

Figura 63 Croquis d'una tomba d'un guerrer escita documentada a la regió de Nikolaev. Data del s. V aC. (Cernenko, 1983)

En segon lloc, les armes Pazyryk (fig. 64, 65 i 66) vénen determinades per petits ganivets, destrals, arcs i puntes de fletxa elaborades amb materials com os, banya o bronze (Bokovenko, 1995b: 289). La no documentació d'espases i l'escassa presència

d'aquests elements és interessant a l'hora de valorar el grau de bel·licositat d'aquesta societat. Tan sols les destrals de combat tenen una vinculació directa amb l'armament, ja que els ganivets són petits i s'han localitzat en contextos on es tallava carn per a les ofrenes. Les fletxes i els arcs podrien estar vinculats a la caça més que a la guerra. D'altra banda, els ganivets s'han identificat acompanyant enterraments tan masculins com femenins, fet que porta a considerar que o bé ambdós podien ser guerrers o que el ganivet era un estri quotidià (Argent, 2010: 194).

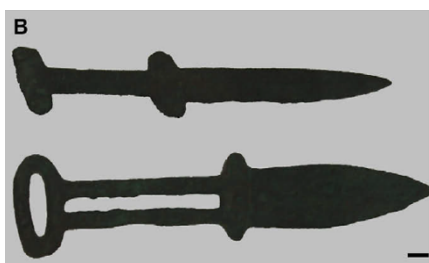

Figura 64 Punyals de ferro recuperats al cementiri Pazyryk de Bayan-Olgii (oest de Mongòlia). Escala a 10 mm (Jordana et al., 2009)

Figura 65 Destral de ferro trobada al cementiri Pazyryk de Bayan-Olgii (oest de Mongòlia). Escala a 10 mm (Jordana et al., 2009)

Figura 66 Puntetes de llança documentades al cementiri Pazyryk de Bayan-Olgii (oest de Mongòlia). Escala a 10 mm (Jordana et al., 2009)

En tercer lloc, cal destacar l'alt nivell en la tècnica metal·lúrgica d'aquesta comunitat tal i com evidencien els mossos. Tanmateix, no deixa de ser curiosa la inexistència d'escuts metàl·lics. Només s'han recuperat escuts fabricats amb fusta i amb forts teixits (*fig. 37*). No obstant, la proporció d'aquests elements dins dels aixovars Pazyryk és mínima i curiosament es troben enterrats amb els cavalls, no amb les persones (Argent, 2010: 195). Això planteja diverses qüestions que encara resten sense respondre: els escuts pertanyien als cavalls? els guerrers Pazyryk lluitaven d'una manera que desprestigiava o feia innecessari l'ús d'aquests estris? en el cas que sí que s'empressin escuts per a la guerra, aquesta activitat no seria quelcom inusual i poc quotidià degut a l'escassa presència d'un element tan essencial en matèria defensiva com és l'escut?

Respecte a les causes de mort dels individus humans analitzats existeixen diverses explicacions. El conegut guerrer de Verkh-Kaldzhin 2-1 va morir a causa d'una ferida a l'estómac que podria haver estat provocada per una arma durant un enfrontament violent o per un animal. L'home documentat al túmul Berel 11 presentava traus al cap. Els antropòlegs han donat dues explicacions per a aquestes marques que perforaren el crani: o bé la voluntat de retirar els coàguls que s'haurien format després que l'home quedés ferit en batalla o bé l'acció postmortem d'extreure el cervell durant l'embalsament (Argent, 2010: 195). Les mateixes hipòtesis són vàlides per als individus del *kurgan* Pazyryk 2, on s'identificà una dona amb el crani trepanat i un home al que se li havia arrencat la cabellera (Rudenko, 1970: 221).

En aquest sentit, convé comentar l'estudi antropològic dut a terme per Xavier Jordana sobre 10

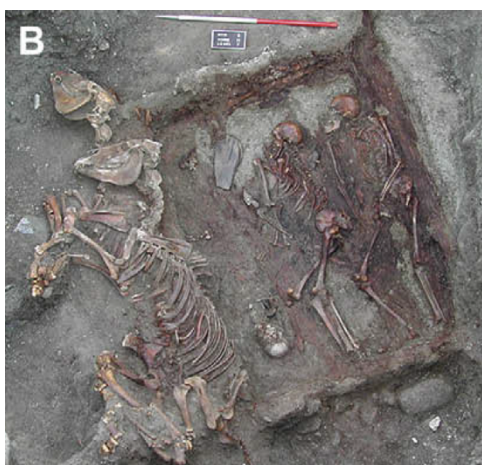

Figura 67 Cambra funerària de fusta de la tomba 11 de la necròpoli BTG-VI (oest de Mongòlia). Conté dos cossos humans i dos cavalls (Jordana et al., 2009)

individus dels cementiris BTG-VI i TSK Pazyryk (*fig. 67*) de la província de Payan-Olgii, a l'oest de Mongòlia (Jordana *et al.*, 2009: 1320). De la mostra analitzada, 5 individus, en els quals s'incloïa una dona i un nen, van morir violentament (Jordana *et al.*, 2009: 1322). La localització i distribució de les ferides (*fig. 68*) segueix un patró dispers que podria suggerir un conflicte relacionat amb un atac sorpresa o una emboscada, més que un acte de violència rutinària. Així doncs, el que probablement demostra són els conflictes que hi haurien i que vindrien motivats per les fonts de recursos i pel territori (Jordana *et al.*, 2009: 1325-1326).

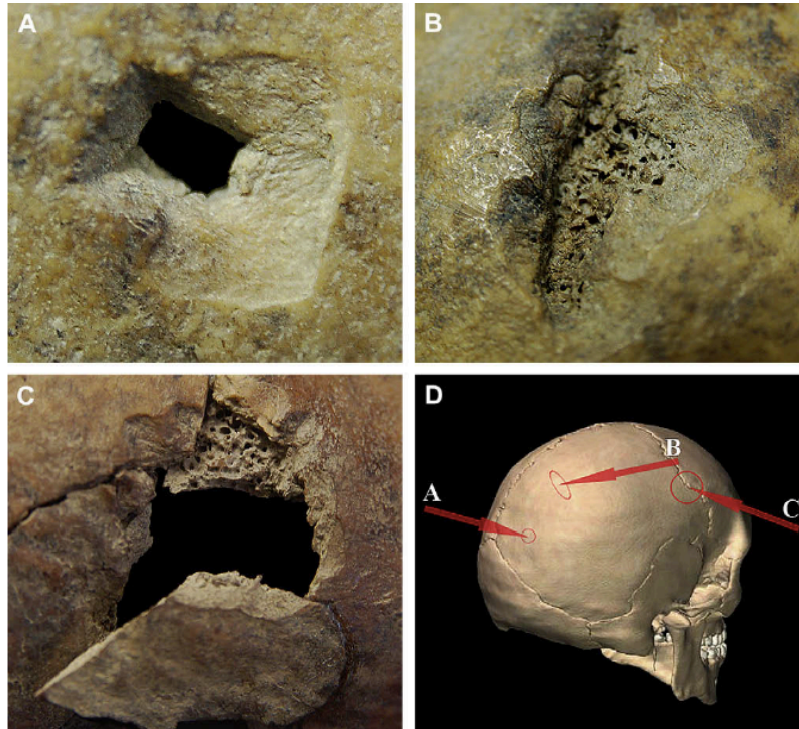

Figura 68 Ferides perimortals del crani d'un home del cementiri BTG-VI/T13. En la darrera imatge s'especifica la localització i direcció de dites lesions (Jordana et al., 2009)

Pel que fa als cavalls, no s'han trobat evidències en els seus cossos que apuntin al seu ús en el camp de batalla. És a dir, no presenten ni ferides ni cicatrius –tan sols aquelles derivades de l'acte de sacrifici-. Ara bé, això no implica que els cavalls no s'empressin per a la guerra o per a accions bèl·liques i violentes, ja que podria ser que els cavalls que morien en combat no s'enterressin amb els humans (Argent, 2010: 196).

Quant als béns materials que apareixen en les tombes suggereixen amb més fonament una obtenció a partir de l'intercanvi i el comerç amb àrees veïnes i d'altres més allunyades que no pas a través d'accions de pillatge (Rudenko, 1970: 222-223).

Paral·lelament, i tal i com s'apuntava en l'apartat anterior, no hi ha suficients dades per parlar d'una societat jerarquitzada militarment. És cert que hi ha presents certes diferències que poden induir a diversos rols i estatus socials, però es descarta l'existència d'un cabdillatge pel fet que les tombes Pazyryk es van construir amb uns 50 anys de diferència, poc temps, doncs, per que cada túmul correspongui a un cabdill (Hiebert, 1992: 124).

Vinculat amb el tema de la identitat, s'ha pogut comprovar com la iconografia, que tant ostentaven cavalls com humans, es basa en la representació d'animals d'estil animalístic. Els que més es representen són els animals de presa, majoritàriament aquells vinculats a les altures o al cel: cabres alpines, cérvols, aus... Si aquestes representacions es trien perquè es creuen que són bones i perquè posseeixen cert poder dins del món de les creences (Argent, 2010: 196), convé preguntar-se allò que poden reflectir dels pensaments d'aquesta societat. En aquest sentit, el predomini dels animals de presa sobre els depredadors contradiu aquella visió de guerrers salvatges, braus i violents que segurament s'identificarien millor amb animals predadors com el llop o el lleó.

Tenint en compte això, pot ser que la ideologia Pazyryk no es basés només o primordialment en la força i en el poder, sinó en el valor de la col·laboració i cooperació que posseeixen la major part dels animals de presa, característica que la comunitat hauria pogut observar, especialment a partir del tracte amb el cavall. D'altra banda, molts d'aquests animals dins la mentalitat asiàtica s'identifiquen amb guies savis que dirigeixen els humans a l'hora de fer les seves migracions en les diverses estacions de l'any. Aquesta observació, podria comportar l'adopció de les seves tàctiques a l'hora de lluitar amb els enemics (Argent, 2010: 197-199). Dit d'una altra manera, els Pazyryk podrien haver seguit les estratègies defensives d'animals de presa com els cavalls, que quan veuen el seu nucli amenaçat, fugen i es dispersen per confondre l'enemic evitant, així, que el grup en la seva totalitat es vegi afectat, protegint la seva gent més que la seva terra.

5.4. El món de les creences i l'univers tripartit

Endinsar-se en la cosmologia Pazyryk esdevé una tasca difícil perquè es tracta d'una societat de la qual es desconeix l'escriptura. Tanmateix, són diversos els autors que al llarg de les últimes dècades han esmerçat esforços per posar llum a aquesta qüestió.

Al llarg de tota Euràsia i durant força temps, d'acord amb el que indiquen el registre arqueològic i les representacions iconogràfiques, el cavall ha estat símbol d'una diversitat de significats –més enllà de la seva importància a nivell econòmic i militar- sovint, lligats al món sobrenatural (Samashevich i Serikov, 2015: 243). Així doncs, les explicacions merament basades en raons d'índole econòmica no poden ser l'única forma de contestar les qüestions sobre l'ús complex dels animals en les societats passades.

Sense cap evidència dels seus hàbitats ni de documentació escrita es fa difícil saber amb certesa quin tipus de creences seguia la comunitat Pazyryk. No obstant, existeixen dues possibles hipòtesis. Per una banda, podria ser que els Pazyryk practiquessin les creences dels pobles indoeuropeus basades en el xamanisme que defensa un univers tripartit en tres espais: el cel, l'espai entre el cel i la terra on habiten persones i animals, i el món subterrani. Per altra banda, la societat Pazyryk podria haver seguit la tradició de l'Àsia interior coneguda com a “circumpolar” o “pan-asiàtica”. Aquesta cosmologia també defensa un univers tripartit però remarca la interacció entre el món humà, l'animal, l'ambiental i l'espiritual. Com a mitjancers entre aquests universos hi haurien uns especialistes que facilitarien la comunicació entre els diversos agents de cada món, que bé podrien ser entesos com a xamans (Baldick, 2000: 14).

Fins aquí ambdues cosmologies resulten força similars. No obstant, difereixen en un punt fonamental: com consideren la relació entre l'ésser humà i l'animal. En el cas dels cavalls, tant en la tradició indoeuropea com en la circumpolar, se sacrifiquen, però tan sols en la darrera cosmologia els animals es vinculen al món espiritual, aquell que queda amagat als ulls dels humans. I és en aquest món on els animals pateixen una sèrie de transformacions que fan possible, amb el seu contacte i la seva interacció, la mobilitat de les persones entre aquests tres universos (Baldick, 2000: 89).

Són diverses les dades arqueològiques que indiquen cap a aquesta direcció. Per exemple, a diferència de la tradició indoeuropea, no s'observa material vinculat a rituals de fertilitat o de coronació d'un cabdill (Argent, 2010: 69 i 167). És més, les troballes materials en els contextos Pazyryk defensen la idea d'un univers tripartit i de les transformacions animals (Baldick, 2000; Bokovenko, 2000), tal i com mostren els atributs i les decoracions dels abillaments dels cavalls.

Així doncs, a través de la iconografia és possible entendre aquest univers tripartit de tradició circumpolar. El món superior vindria representat per les màscares, les banyes i els abillaments que decoren el cap i el coll dels cavalls i que els equiparen a animals vinculats amb el cel, bé perquè tenen ales i volen, bé perquè viuen en terrenys muntanyosos que s'alcen cap al cel (*fig. 69*). El món regular o mitjà, l'espai on conviuen tots els éssers, s'equipararia al seient, el punt de contacte entre persona i animal i que acostuma a estar decorat amb escenes d'animals lluitant (*fig. 70*). Finalment, el món inferior quedaria representat amb les decoracions penjants de les muntures, que majoritàriament es refereixen a animals abatuts (Bokovenko, 2000: 305).

Figura 69 Iconografia d'estil animalista que mostra la lluita entre animals predadors i depredadors. Les imatges decoraven les fundes de les selles dels cavalls del túmul Pazyryk I (Gryaznov, 1950)

D'altra banda, les escenes de combat poden ser interpretades de diverses maneres: lluites i disputes entre tribus; el contrast entre les forces del bé i del mal, de la vida i de la mort; la lluminositat del cel i la foscor de la terra; els canvis d'estacions, etc. Ara bé, com a un tot, les imatges testimonien l'existència d'una sèrie d'elements cosmològics que s'han anat desenvolupant en el sistema de creences de moltes societats asiàtiques i que es començaren a desenvolupar ja a inicis de l'edat del ferro (Bokovenko, 2000: 305; Hanks, 2000: 22).

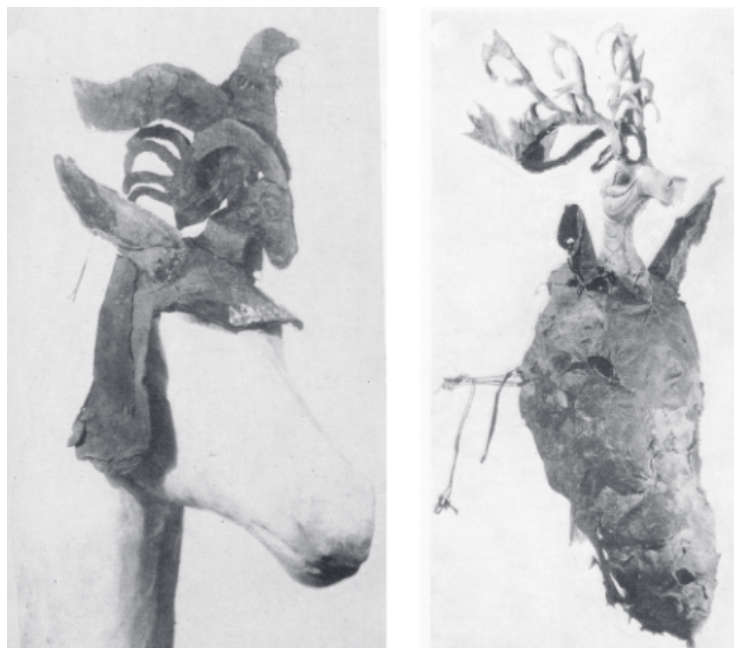

Figura 70 Abillaments per al cap dels cavalls. A- tocat documentat al kurgan Pazyryk 2; B- màscara procedent del túmul Pazyryk 5 (Rudenko, 1970)

Centrant ara l'atenció en la pràctica del sacrifici dels cavalls, no deixa de semblar contradictori el sacrifici de quelcom tan important per al desenvolupament de les tasques quotidianes del grup. El cavall no era un animal prescindible, tal i com mostra el temps i l'esforç destinat al seu ensinistament i a l'elaboració del seu equipament; ans al contrari, era d'un incalculable valor, i aquesta vàlua es reflectia més enllà de la vida terrenal (Argent, 2016a: 26). D'aquí la necessitat de sacrificar-lo per tal d'acompanyar la persona. La idea sobre la necessitat que els cavalls acompanyin i assisteixin al difunt implica la creença que aquest animal també posseïa vida més enllà de la mort (Argent, 2010: 185) i, en conseqüència, esdevenia útil per al difunt, tal i com ho havia estat durant la seva vida. Aquestes creences, per tant, posaven en un segon pla la pèrdua econòmica que suposava el sacrifici del cavall.

Ara bé, era el cavall qui guiava la persona cap al més enllà o era l'animal qui seguia al seu amo? Tenint en compte la naturalesa arqueològica de les troballes, és molt possible que complissin amb ambdues missions. Ja s'ha comentat en apartats precedents com el sistema sensorial dels cavalls sobrepassa l'humà, especialment en termes de coneixement de l'entorn i del paisatge que els envolta (Saslow, 2002: 215). Els cavalls poden detectar elements que a les persones ens passen desapercebuts, especialment perquè confiem massa en la vista, un dels nostres sentits més desenvolupats. Són animals que sempre recorden el camí de tornada a casa, per això és força probable que la comunitat Pazyryk, conscient d'aquesta habilitat i també d'altres, els considerés com una mena de guia espiritual cap al món superior, cap al més enllà (Argent, 2010: 185). L'orientació cap a l'est de la majoria dels caps dels cavalls podria obeir a la ruta que els nòmades creien que havien de seguir per arribar al món espiritual (Samashevich i Serikovich, 2015: 255).

Paral·lelament, les primeres excavacions van destacar la importància de l'alçada i la verticalitat (Rudenko, 1970: 13-14). Per exemple, els túmuls se situen a les pastures més elevades; la gent més alta s'associa amb els aixovars més rics i sumptuosos; els tatuatges d'èquids que s'eleven cap al cel, i, finalment, vestimentes que busquen altitud (*fig. 71*). Tot sembla indicar que en tot moment s'intenta assolir alçada, com si es volgués unir l'animal i la persona amb el món espiritual i superior dels esperits (Argent, 2010: 50). En aquest sentit, cal destacar que el mateix exercici de munta implica que el genet se situa en una posició més elevada, esdevenint més propera al cosmos (Argent, 2010: 186). Si a aquesta realitat afegim la sensació i els beneficis psicològics que pot tenir aquesta activitat i que fomenten la creació d'un vincle especial entre humà i animal, no és d'estranyar aquest paper de mitjancer entre el món terrenal i l'espiritual que podia haver tingut el cavall per a la societat Pazyryk.

Sense negar el que s'ha anat exposant en els paràgrafs anteriors, és bastant probable que el cavall també fos un seguidor i no tan sols un guia. Des de temps remots els cavalls han estat caracteritzats

com a animals sensibles amb la capacitat de sentir i respondre per la mort dels seus companys, ja siguin animals o humans. La literatura i la història ens han deixat alguns exemples i testimonis d'aquest comportament: el cavall de Cèsar que va plorar durant els dos dies previs a la mort del seu amo; la descripció que fa Homer a la *Iliada* del dol viscut pels dos cavalls de Pàtrocle en morir l'heroi; o un poema èpic de la regió de l'Altai dedicat a aquest animal que afirma que: “*quan vivim, ets les meves ales; quan morim, compartim el mateix dolor*” (Argent, 2010: 186), entre altres.

Però no només les fonts històriques i literàries donen mostra d'aquest comportament. Estudis científics han permès conèixer que els mecanismes anatòmics i químics del cervell que reflecteixen l'angoixa i el patiment en els mamífers i els ocells són similars a aquells que intercedeixen en el tipus de tristesa derivada del dol que pateixen els humans. Quan els cavalls veuen com els vincles socials es trenquen, especialment aquells més forts, solen exhibir una sèrie de símptomes que bé podrien ser atribuïts a la depressió i que en alguns casos poden acabar comportant fins i tot, problemes físics (Argent, 2016a: 26).

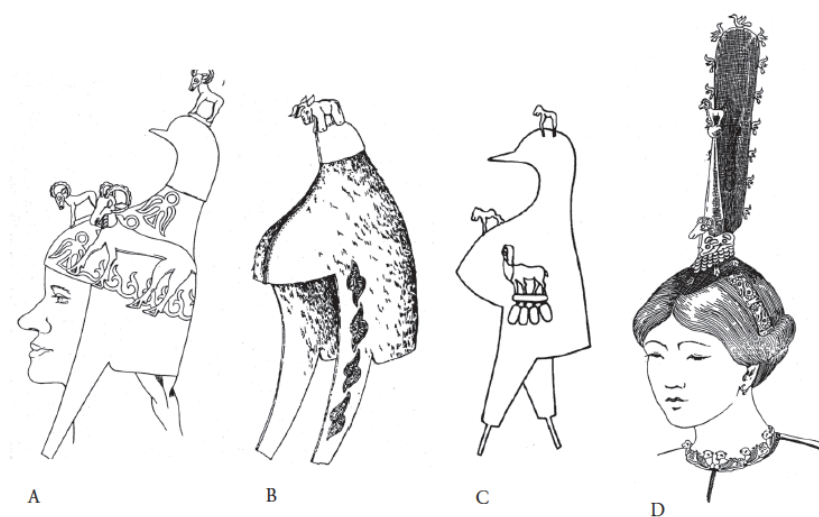

Figura 71 Abillaments per al cap: A- barret d'home d'Ak-Alakha 1-1; B- barret de dona o nen d'Ak-Alakha 1-2; C- barret d'home de Verh-Kaldzhin 2-1; d- barret de dona d'Ak-Alakha 3-1 (Argent, 2010)

Per aquest motiu, i tal i com passa amb les persones que viuen amb aquests animals, és possible que els Pazyryk fossin conscients del dolor que travessaven els seus companys quan perdien un poltre o un amic –cavall o humà– amb el que compartien un fort vincle emocional. Llavors, el seu sacrifici, a part de ser necessari en la creença que es requeria dels serveis d'aquest animal per arribar al més enllà i/o per desenvolupar una altra vida en el nou món, també tindria sentit si tenim en compte que els

vincles entre persona i cavall eren tan profunds, tan indissolubles i tan intransferibles que havien de ser mantinguts tant en la vida com en la mort. A més, la grandesa dels llaços que unien humà i animal feia, per tant, que l'acte del sacrifici durant la cerimònia d'enterrament es caracteritzés per l'existència i la vivència d'un fort component emocional que molt probablement es contagiava a tots els membres de la comunitat (Argent, 2010: 187).

El procés de sacrificar els animals era, per tant, altament simbòlic i podria ser vist com una espècie d'acció per a assegurar la reencarnació d'aquests animals en el més enllà. D'aquesta manera, els animals no acostumaven a experimentar més ferides que les necessàries per al sacrifici –cop de destrat al front- garantint, així, la integritat del seu cos, tret important si es té present que havien de transportar l'ànima dels difunts al món superior. Per complir amb aquest objectiu, i com s'ha descrit en altres ocasions, els cavalls s'abillaven imitant animals diversos del sistema cosmològic Pazyryk (Samashevich i Serikovich, 2015: 254).

De nou és la doctora Argent qui ofereix una hipotètica escena sobre com es podria haver realitzat el sacrifici dels cavalls que, tot i tractar-se d'una proposta, no deixa de ser interessant a l'hora d'aproximar-se a allò que podria haver suposat aquest acte violent i al mateix temps de gran càrrega emotiva per a la societat Pazyryk.

Argent planteja que en primer lloc se sacrificaria el cavall vell, el més respectat, el que s'enterrava primer i el que es vestia amb les millors gales, a partir d'un cop sec al front amb una destrat de batalla. Un cop mort el cavall veterà, d'una manera que és considerada com a honorable i ràpida, és probable que la resta de cavalls en olorar la sang i veure l'execució comencessin a impacientar-se i intentessin fugir. En aquest moment, els humans els hi traurien les brides per evitar que fessin malbé els seus ornaments –realitat que quedaria demostrada pel fet que aquest equipament sigui l'únic que en la majoria dels casos no es troba vinculat directament amb un cavall, sinó que s'acostuma a documentar en un altre lloc de l'enterrament-. Ara bé, sense brides i amb els cavalls excitats i espantats, l'acció de mantenir-los al lloc de l'enterrament per a que fossin sacrificats faria necessària la participació d'un gran nombre de persones. A més, i tal i com mostren les ferides localitzades en els cossos d'alguns cavalls, no resultaria fàcil sacrificar-los amb un únic cop de destrat al front. Per això es desenvoluparia una mena de lluita entre humans i cavalls, quelcom que mai s'havia produït durant les seves respectives vides. Amb aquesta representació en ment, el sacrifici del primer cavall, el més vell i el que s'abilla amb més atenció, podria ser vist com un acte de respecte i estima cap a l'animal veterà, a qui se li evitava experimentar el caos i el dolor posteriors. D'altra banda, la creença en una

vida més enllà de la mort ajudaria a la comunitat a superar totes aquestes pèrdues (Argent, 2010: 187-188; Argent, 2016b: 26-27).

Aquesta teoria és tan sols una hipòtesi que en alguns punts pot contradir la relació cooperativa i de confiança que acostumen a evocar les troballes materials. És a dir, tot i que els animals es mataven d'una manera que es considerava respectuosa i que evitava el seu patiment –almenys del primer cavall- no es pot oblidar que se sacrificaven violentament, acte que bé podria haver ocasionat un conflicte de creences dins la mateixa comunitat. Ara bé, el sacrifici dels cavalls durant el ritual d'enterrament evidenciava que no tan sols marxava del món terrenal la persona. Els cavalls també deixaven aquest món enrere i és possible que el seu sacrifici s'erigís com una manera d'honorar-los com a part del ritual funerari que també serviria per a reafirmar l'ordre i l'equilibri de la seva cosmologia, al mateix temps que es realineaven els rols d'humans i cavalls dins de la comunitat Pazyryk (Argent, 2010: 189). Dit en altres paraules, els cavalls eren sacrificats per a la comunitat però com a membres d'aquesta comunitat.

Així doncs, s'observa un ritual dedicat als difunts humans però que també abasta als cavalls, realitat lògica si es té en compte la societat on tenia lloc, un grup humà amb la creença que animals i persones venien i anaven al mateix lloc, un indret on la barrera entre allò humà i allò animal, entre la vida i la mort sembla més permeable de com s'entén avui en dia (Argent, 2016a: 27), especialment en el món occidental.

Com a darrer punt a comentar dins del món de les creences, apareixen els tatuatges i la preocupació per a conservar la pell on es representaven, preocupació que posa de manifest el potent significat que aquests deurien posseir. S'han fet diverses aproximacions. Des d'una visió que passa per veure'ls com a amulets protectors dins les creences de la comunitat i, per tant, com una forma de cohesió i identitat (Rudenko, 1970; Zavitukhina, 1976), fins a la hipòtesi que aposta per la representació de cavalls que van existir i que serien propietat de la persona que se'ls tatuava, passant per observar els tatuatges en general com la manera de traspasar les qualitats de cada animal representat a la persona que els ostenta (Argent, 2010: 164, 175). Per a la comunitat Pazyryk la pell representaria, doncs, la frontera entre l'individu i el món que l'envolta. Per aquest motiu els tatuatges s'emprarien com una manera de conferir forma a idees i creences de rellevància tan personal com cultural (Parker Pearson, 1999: 64). És a dir, per una banda podrien ser una forma d'individualitzar la persona, que es tatuaria segons el seu criteri, i per l'altra, respondrien a la voluntat de donar sentit a la unitat de la comunitat creant una certa percepció d'identitat i pertinença.

Com s'ha comentat anteriorment, tots els cavalls tatuats comparteixen el tret que els seus cossos descriuen una forma d'essa en espiral, i en alguns casos es recargolen de tal manera que acaben dibuixant un cercle que es tanca amb el cap i les extremitats posteriors de l'animal. Dins la tradició del xamanisme i de l'univers tripartit, l'espiral representa un element de connexió entre la vida i la mort (Eliade, 1964: 190). En les escenes de caça, tan típiques de l'estil animal escita, és la presa qui té el cos recargolat representant l'impacte sofert per part de l'animal predador i l'inici de la seva agonia que el portarà a la mort. Però en el cas dels cavalls, aquests apareixen sols i no sembla que tinguin una actitud de turment. Arribats a aquest punt, no es pot interpretar el cavall de la mateixa manera que un animal de presa que s'ha vist sorprès per l'atac del seu predador. Com a mera hipòtesi, el cavall podria representar l' "acte de la mort", i no la mort en sí mateixa, el moment en què l'ànima i la vida abandonen el cos (Argent, 2010: 176).

Dues característiques reforcen tal idea: en primer lloc, la posició del cos dels èquids, amb el cap i les cames davanteres mirant cap a baix, cap al terra, i les extremitats posteriors invertides i mirant cap a dalt; i en segon lloc, i seguint la doctrina del xamanisme asiàtic, l'associació del color negre amb el món inferior i el blanc, amb el superior. Així doncs, els tatuatges representarien el moment quan l'esperit comença a escapar del cos, del recipient material, i allibera el cavall d'aquest pes fent que comenci a elevar-se cap amunt, passant del món terrenal al superior, on resideixen les ànimes. Això es materialitza pictòricament en el fet que les extremitats posteriors siguin blanques i estiguin elevades perquè han iniciat el seu ascens al món espiritual, mentre que el cap i els braços de l'animal encara resten negres, ja que encara disposen de part de l'ànima que les lliga al món terrenal. El fet de representar l'ascens de l'animal al món superior, de no representar-lo, per tant, ni viu ni mort, podria significar el desig de mantenir-lo amb la persona que se'l tatua i com a un record visible per a tota la comunitat (Argent, 2010: 176).

6. CONCLUSIÓ I CONSIDERACIONS SOBRE FUTURS ESTUDIS

Al llarg del present treball, s'han anat exposant els coneixements que fins al moment es tenen sobre la societat Pazyryk fent especial èmfasi en el peculiar vincle que en ella va existir entre l'ésser humà i el cavall, sempre a partir de les dades extretes dels contextos funeraris de què disposem sobre aquest grup cultural, els quals esdevenen l'únic registre arqueològic referent a aquesta comunitat que ha arribat fins als nostres dies.

El darrer dels apartats d'aquest treball, intenta entendre el paper del cavall dins la comunitat Pazyryk i ho fa des d'una perspectiva que dóna especial rellevància als aspectes militars i cosmològics. Aquest enfoc respon a que la major part de les publicacions acadèmiques referides a aquesta problemàtica es decanten per caracteritzar al poble Pazyryk, bé com una comunitat de braus guerrers, bé com una mena de centre ritual i sagrat dins del món escita. No obstant, ja es va comentar com ambdues hipòtesis presenten punts forts i d'altres de més febles, per la qual cosa proposo considerar el món Pazyryk com una societat més fluïda, on trobaríem un món cosmològic molt ric i on el cavall desenvoluparia un rol destacat, però sense deixar de banda altres activitats on l'animal seria també indispensable, com ara en l'obtenció de matèries primeres i aliments, en el transport de béns i persones o en l'àmbit militar; totes elles activitats que molt probablement van acabar dotant el cavall d'aquella aura mística i religiosa que sembla que tingué dins d'aquesta cultura. És a dir, tant la comunitat Pazyryk com el paper del cavall en ella s'haurien d'entendre com realitats complexes i no estàtiques amb diferents factors interrelacionats, i no com un poble guerrer que únicament se serveix del cavall com a arma de batalla, i tampoc com una comunitat religiosa basada primordialment en el culte d'aquest animal.

D'altra banda, les troballes arqueològiques apunten a una relació de cooperació, confiança i enteniment entre les dues espècies. El fet que s'empressin en un terreny agrest, en situacions perilloses, que es vestissin amb incòmodes abillaments, que portessin filets articulats poc severs i que s'enterressin amb els humans, els seus amos, entre altres coses, ens porta a pensar que més enllà de constituir simples objectes i mitjans per a desenvolupar determinades tasques podien considerar-se com a companys amb els que les persones compartien gran part de la seva vida. Dins d'aquest pensament, l'obediència del cavall respondria no a la por al càstig, sinó simplement a la petició del seu company humà; alhora, i de manera recíproca, el cavall hauria ensenyat a la persona a com ser tractat i a com comunicar-se de la manera més fàcil i entenedora possible per tal que les seves peticions fossin de bon grat acceptades.

Aquest vincle es construiria a través d'un llarg i continu aprenentatge on els personatges més veterans, tant de la comunitat humana com de l'equina, serien els protagonistes de mantenir i facilitar aquesta espècie d'intercanvi "cultural" caracteritzat per un "contracte social" que al mateix temps tindria les seves bases en el llenguatge corporal i en l'escortament mutu. En altres paraules, persones i animals es comprenien mútuament, tal i com resumeix la següent frase que queda al marge dels paradigmes actuals que separen els humans dels animals i que afirma que "de moltes maneres, nosaltres som ells i ells són nosaltres" (Bekoff, 2006: 81). A més, com que els cavalls tenien un significat concret en els diferents esdeveniments de la vida dels humans, el transcurs de l'existència d'aquests animals també

es plasmaria en la cultura Pazyryk, tal i com mostren les representacions de poltres naixent en la cultura material que els humans utilitzaven, la materialització en els seus abillaments de les habilitats de cada animal i els tatuatges impresos a la pell, on es representa la mort del cavall i el seu pas a l'altre vida on seguirà acompanyant el seu amo (Argent, 2010: 177).

Per arribar a l'enfoc anteriorment exposat i que ha estat l'eix del present treball, és precís estudiar les relacions entre humans i animals des d'una doble perspectiva que tingui en compte ambdós agents. Això requereix deixar de banda prejudicis i consideracions de caire més antropocèntric per aproximar-se a un anàlisi de l'animal com a subjecte, com a ésser en la seva totalitat, i no com a objecte que necessiti ser modelat i percebut segons els humans. A grans trets, només les persones són vistes des del món acadèmic com a socials i culturals i com els actors capaços de construir i deconstruir-ho tot. Fins i tot els animals arriben a ser considerats com a construccions humanes, simples mecanismes que ens faciliten la subsistència ja sigui proveint-nos d'aliment, de força, d'un mitjà de transport, etc.

Si tenim en compte, per una banda que els animals, en aquest cas els cavalls, són agents individuals amb experiències úniques i particulars –tal i com passa amb les persones-, i per altra banda, que tota relació implica una interacció mútua i recíproca i, doncs, la participació de dues parts, és lògic pensar que centrar-se únicament en el punt de vista humà comporta que es perdi almenys la meitat de la informació. Tan interessant és saber i conèixer com els humans utilitzaven i comprenien els cavalls com la manera en què aquests animals s'integraven dins la comunitat humana i la influenciaven.

Des d'una perspectiva de futur, i com a últim aspecte a comentar, considero que en aquest camp de les interaccions entre humans i animals al llarg de la història encara hi ha molt camí a recórrer. Aquest estudi requereix d'una aproximació interdisciplinària amb la participació d'especialistes en diverses matèries, ja siguin d'àmbit més humanístic-científic, com la història i l'arqueologia, o bé biològic i zoològic, com l'etologia o la veterinària, però també necessita d'una mentalitat menys antropocèntrica.

Si ens centrem en la matèria d'estudi analitzada i exposada en el present treball, crec que podria ser interessant dur a terme alguna sèrie de projectes d'Arqueologia experimental. Aquesta disciplina esdevindria una nova forma de contrastar les diferents hipòtesis que els autors han anat desenvolupant amb la possibilitat d'oferir una imatge més o menys propera a la realitat del moment que es vol interpretar, si més no tenint en compte la manca de fonts escrites. A tall d'exemple, es podrien reproduir els abillaments i l'equip eqüestre per ensinistrar i muntar cavalls actuals seguint la forma com ho farien els Pazyryk segons les dades extretes dels treballs arqueològics.

Paral·lelament, i aprofitant la importància que estan guanyant els estudis d'ADN referits a la domesticació del cavall i a l'origen d'algunes races, no estaria de més aprofundir en la qüestió de la procedència i els llinatges genètics dels cavalls de Pazyryk que contra tot pronòstic es desvinculen dels típics cavalls esteparis de l'Altai modern.

A mode de conclusió, i des d'una perspectiva més personal, les dades extretes de la recerca duta a terme sobre la comunitat Pazyryk i el seu vincle amb el cavall m'han portat a relacionar aquesta realitat passada amb l'actual auge dels moviments naturalistes entre d'altres, dins de la cultura eqüestre, com la doma natural, on l'objectiu primordial és construir una relació de cooperació, confiança i respecte entre ambdues espècies i on es rebutja tot tipus de càstig i domini sobre l'animal. Com s'ha exposat, esdevé molt complicat saber amb exactitud quin tipus de vincle unia a persona i cavall en el món Pazyryk. Ara bé, el que podem afirmar és que dins del món funerari aquest animal tenia un rol primordial i que la cultura material sembla demostrar un tracte amistós i no-sever cap al cavall, destacable en termes comparatius respecte de la majoria de societats passades. Així doncs, els Pazyryk haurien d'haver gaudit d'un bon coneixement sobre la naturalesa de caràcter i esperit del cavall, al mateix temps que el cavall deuria haver-los instruït a com volia ser tractat i muntat, com un company fidel amb el que compartir la vida i amb el que fer el darrer viatge cap al més enllà.

Enterrats en el que molts han denominat com a pastures celestials, properes al món superior on les ànimes anaven un cop el cos moria, els cavalls restaven i convivia amb la seva gent, de la mateixa manera en què ho havien fet durant les seves vides.

7. BIBLIOGRAFIA I RECURSOS WEB

AGÜERA, E. (2014): *La domesticación del caballo e historia de los arneses y útiles de manejo*, Diputación de Córdoba

AGUILAR, L. (2005): *Entender, educar y cuidar a tu caballo*. Libsa, Madrid

ALEKSEEV, A. *et al.* (2002): "Some problems in the study of the chronology of the Ancient Nomadic Cultures in Eurasia". *Journal on Methods and Applications of Absolute Chronology*, vol. 21, pp. 143-150

ANTHONY, D. W. (2007): *The horse, the Wheel and language: how bronze age riders from the Eurasian Steppes shaped the Modern World*, Princeton University Press,, Princeton

ANTHONY, D. W. i BROWN, D. R. (2000): "Eneolithic horse exploitation in the Eurasian steppes: diet, ritual and riding". *Antiquity*, n. 74, pp. 75-86

ANTHONY, D. W. i BROWN, D. R. (2011): "The Secondary Products Revolution, Horse-Riding and Mounted Warfare". *J. World Prehist.*, n. 24, pp. 131-160

ANTHONY, D. W., BROWN, D. R. i GEORGE, C. (2006): "Early horseback riding and warfare: the importance of the magpie around the neck" a *Horses and Humans: The Evolution of Human-Equine Relationships*, ed. Sandra L. Olsen *et al.* BAR International Series 1560, Archaeopress, Oxford, pp. 131-159

ARGENT, G. (2010): *At Home with the Good Horses: relationality, roles, identity and ideology in Iron Age Inner Asia*. University of Leicester, Leicester, UK. Ph.D.Dissertation

ARGENT, G. (2012): "Toward a Privileging of the Nonverbal: Communication, Corporal Synchrony and Transcendence in Humans and Horses", a *Experiencing Animal Minds: An Anthology of Animal-Human Encounters*, ed. Julie A. Smith i Robert. W. Mitchell, Columbia University Press, pp. 111-128

ARGENT, G. (2016a): "Horses, Mourning: interspecies embodiment, belonging, and bereavement in the Past and Present" a *Mourning Animals: rituals and practices surrounding animal death*, ed. Margo de Mello *et al.* Michigan State University, pp. 21-30

ARGENT, G. (2016b): "Killing (constructed) horses: Interspecies elders, empathy and emotion, and the Pazyryk horse sacrifices", a *People with Animals: Perspectives & Studies in Ethnozoarchaeology*, ed. Lee G. Broderick, Oxbow Books, pp. 20-32

BALDICK, J. (2000): *Animal and Shaman: Ancient Religions of Central Asia*. New York: New York University Press

- BARKLEY, H. B. (1980): *The Role of the Horse in Man's Culture*. London: J.A. Allen
- BARKOVA, L. i PANKOVA, S. (2005): "Tattooed mummies from the large Pazyryk mounds: new findings". *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 2(22), pp. 48-59
- BEKOFF, M. (2006): "Animal passions and beastly virtues: Cognitive ethology as the unifying science for understanding the subjective, emotional, empathic, and moral lives of animals". *Zygon*, 41(1), 71-104
- BOKOVENKO, N. (1995a): "History of Studies and the Main Problems in the Archaeology of Southern Siberia During the Scythian Period", a *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, eds. Davis-Kimball, *et al.*, Zinat Press, pp. 255-265
- BOKOVENKO, N. (1995b): "Scythian Culture in the Altai Mountains", a *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, eds. Davis-Kimball, *et al.*, Zinat Press, pp. 285-295
- BOKOVENKO, N. (1995c): "Tuva during the Scythian period", a *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, eds. Davis-Kimball, *et al.*, Zinat Press, pp. 265-281
- BOKOVENKO, N. (2000): "The Origins of Horse Riding and the Development of Ancient Central Asian Nomadic Riding Harness", a *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age*, ed. Jeannine Davis-Kimball *et al.*, Archeopress, pp. 304-310
- BRAND, K. (2004): "A language of their own: An interactionist approach to human-horse communication". *Society & Animals*, 12(4), pp. 299-316
- British Museum, *Introducing the Scythians* [en línia], <https://blog.britishmuseum.org/introducing-the-scythians/>. Darrera consulta el 13/09/2018.
- BROWN, D. R., i ANTHONY, D. W. (1998) "Bit wear, horsebackriding, and the Botai site in Kazakhstan". *Journal of Archaeological Science*, n. 25, pp. 331-347
- BROWNRIGG, G. (2006): "Horse control and the bit", a *Horses and Humans: The Evolution of Human-Equine Relationships*, ed. Sandra L. Olsen *et al.* BAR International Series 1560, Archaeopress, Oxford, pp. 165-172
- CERNENKO, E. V. (1983): *The Scythians 700-300 BC*. Men at Arms series, 137, Reed International Books, Londres
- CHIKISHEVA, T. i ZUBOVA, A. (2015): "The Burial at Ak-Alakha-3 Mound 1, Gorny Altai: New Findings". *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 43/1, pp. 144-154
- DAMGAARD, P. *et al.* (2018): "The First Horse Herders and the Impact of Early Bronze Age Steppe Expansions into Asia". *Science* 10.1126/science.aao7711

DAVIS-KIMBALL, J. *et al.* (2000): *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age*. BAR International Series, Oxford

ELIADE, M. (1964): *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. W.R. Trask, trans. (Bolligen Series 76.) Princeton, N.J.: University Press

FEH, C. (2006): "Relationships and Communication in Socially Natural Horse Herds", a *The Domestic Horse: The Origins, Developments, and Management of its Behaviour*, ed. D. S. Mills i S. M. McDonell, Cambridge University Press, pp. 28-44

GAUNITZ, C. *et al.* (2018): "Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses". *Science* 10.1126/science.aao3297

GOODWIN, D. *et al.* (2009): "How equitation science can elucidate and refine horsemanship techniques". *The Veterinary Journal*, n. 181, pp. 5-11

GRYAZNOV, M. (1950): *First Pazyryk Kurgan*. St. Petersburg: Hermitage, Russia

GRYAZNOV, M. (1976): "Horses for the here after: sevens core stallions in the grave of mountain king", a *The Scythians: nomad gold smiths of the open steppes. Courier, a window open on the world*, ed. S. Koffler, UNESCO, pp. 38-42

HAJDAS, I. *et al.* (2005): "Chronology of Pazyryk 2 and Ulandryk 4 Kurgans based on High Resolution Radiocarbon Dating and Dendrochronology – A step towards more precise dating of scythians burials", a *Impact of the Environment of Human Migration in Eurasia*, eds. E.M. Scott *et al.*, Kluwer Academic Publishers, pp. 107-116

HALEMBA, A. (2006): *The Telengits of Southern Siberia: Landscape, religion and knowledge in motion*. Routledge Contemporary Russian and Eastern Europe Series, ed. Routledge, Londres i Nova York

HAMILTON, S. (2016): "A Horseback Trek in Mongolia", a *Horse Illustrated* [en línia], <https://www.horseillustrated.com/horse-community-a-horseback-trek-in-mongolia/>. Darrera consulta el 27/09/2018.

HAN, J. *et al.* (2008): "Preservation of the frozen tombs of the Altai Mountains". UNESCO, World Heritage Convention. Ateliers Industria, París

HANKS, B. (2000): "Iron Age nomadic burials of the Eurasian steppe: A discussion explorin burial ritual complexity", a *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age*, eds. J. Davis- Kimball *et al.*, Archeopress, pp. 19-29

HANKS, B. (2002): "The Eurasian steppe 'nomadic world' of the first millennium BC: Inherent problems within the study of Iron Age nomadic groups", a *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*, eds. K. Boyle, C. Renfrew i M. Levine, Oxbow, pp. 183-197

HANKS, B. (2010): "Archaeology of the Eurasian Steppes and Mongolia". *Annual Review of Anthropology*, University of Minnesota

HAUSBERGER, M. *et al.* (2008): "A review of the human-horse relationship". *Animal Behaviour Science*, n. 109, pp. 1-24

HIEBERT, F. (1992): "Pazyryk chronology and early horse nomads reconsidered". *Bulletin of the Asia Institute*, n. 6, pp. 117-129

HILL, C. (2002): *El cuidado de tu caballo*. Ediciones Tutor, Madrid

Horse Illustrated, *The Rare Breed World Tour: Akhal-Teke* [en línia], <https://www.horseillustrated.com/horse-breeds-rare-breed-akhal-teke/>. Darrera consulta el 27/09/2018.

JORDANA, X. *et al.* (2009): "The warriors of the steppes: osteological evidence of warfare and violence from Pazyryk tumuli in the Mongolian Altai". *Journal of Archaeological Science*, n. 34, pp. 1319-1327

KAWAMI, T. (1991): "Greek art and the find sat Pazyryk". *Source: Notes in the History of Art*, X (4), pp. 16-19

KOFFLER, S. (1976): *The Scythians: nomad gold smiths of the open steppes*. Courier, a window open on the world, UNESCO, París

KORYAKOVA, L. i HANKS, B. (2006): "Horse husbandry among Early Iron Age Trans-Ural Societies", a *Horses and Humans: The Evolution of Human-Equine Relationships*, ed. Sandra L. Olsen *et al.* BAR International Series 1560, Archaeopress, Oxford, pp. 275-287

KOZELTSOV, V. i ROMAKOV, Y. (2000): "A new method of human mummy preservation". *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, n. 4, pp. 103-106

KUZMIN, Y. *et al.* (2004): "The comparison of 14C wuggle-matching results for the 'floating' tree-ring chronology of the Ulandryk-4 burial ground (Altai Mountains, Siberia)". *Radiocarbon*, vol. 46, n. 2, pp. 943-948

LEVINE, M. (1999): "Botai and the Origins of Horse Domestication". *Journal of Anthropological Archaeology*, n. 18, pp. 29-78

LEVINE, M. (2005): "Domestication and early history of the horse domestication", a *The Domestic Horse: The Origins, Developments, and Management of its Behaviour*, ed. D. S. Mills i S. M. McDonell, Cambridge University Press, pp. 5-22

LEVINE, M. *et al.* (2000): "Palaeopathology and Horse Domestication: the case of some Iron Age horses from the Altai Mountains, Siberia", a *Human Ecodynamics. Symposia of the Association for Environmental Archaeology*. Oxbow Books, pp. 123-133

LIBRADO, P. *et al.* (2017): "Ancient genomic changes associated with domestication of the horse". *Science*, n. 356, pp. 442-445

MALLORY, P. *et al.* (2002): "The date of Pazyryk", a *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*, eds. K. Boyle, C. Renfrew i M. Levine, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, pp. 199-211

Olga Saliy Photography, Altai mountains travel guide [en línea], <http://your-photography.com/russia/altai-mountains/>. Darrera consulta el 21/09/2018.

OUTRAM, A. *et al.* (2009) : 'The earliest horse harnessing and milking'. *Science*, vol. 323, pp. 1332-1335

OUTRAM, A. *et al.* (2010): "Horses for the dead: funerary foodways in Bronze Age Kazakhstan". *Antiquity*, n. 85, pp. 116-128

PARKER PEARSON, M. (1999): *The Archaeology of Death and Burial*. College Station: Texas A&M University Press

PRICE, M. (2018): "Finding the first horse tamers". *Science*, n. 360, pp. 587

RUBINSON, K. (1990): "The textiles from Pazyryk". *Expedition*, vol. 32, n. 1., pp. 49-61

RUDENKO, S. (1970): *Frozen tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen*, Aldine Press, Londres

SAMASHEVICH, S. i SERIKOVICH, Z. (2015): "A horse in a burial-memorial ceremony of ancient nomads in Kazakh Altay region". *European Journal of Science and Theology*, vol. 11, n. 4, pp. 243-256

SASLOW, C. A. (2002): "Understanding the perceptual world of horses". *Applied Animal Behaviour Science*, n. 78, pp. 209-224

SCHUBERT, M. *et al.* (2014) : 'Prehistoric genomes reveal the genetic foundation and cost of horse domestication'. *PNAS*, n. 15, pp. E5661-E5669

SIMPSON, J. (2017): *Step in to the world of the Scythians*, British Museum, <https://www.facebook.com/britishmuseum/videos/step-into-the-world-of-the-scythians-in-an-exclusive-tour-with-our-exhibition-cu/10155715429084723/>. Consultat el 14/09/2018.

TAYLOR, W. *et al.* (2017): "A Bayesian chronology for early domestic horse use in the Eastern Steppe". *Journal of Archaeological Science*, n. 81, pp. 49-58

The State Hermitage Museum, *The Culture of the Peoples of South Siberia* [en línia], https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/explore/perm_exh/exh/08siberia/?lng=es. Darrera consulta el 13/09/2018.

VAN DIERENDONCK, M. C. (2006): *The importance of social relationships in horses*. Utrecht University, Ridderprint, Ridderkerk

VASILIEV, S. *et al.* (2001): "Tree rings, 'wiggles matching' and statistics of Scythian Agesites in Asia". *Geochronometria*, n. 20, pp. 61-68

WARMUTH, V. *et al.* (2012): "Reconstructing the origin and spread of horse domestication in the Eurasian steppe". *PNAS*, n. 21, pp. 8202-8206

ZAITSOVA, G. I. *et al.* (1998): "Tree-ring and 14C chronology of the key Sayan-Altai monuments". *Radiocarbon*, 40(1), pp. 571-580

ZAVITUKHINA, M. (1976): "Pazyryk: A nomad way of life 'deep-frozen' for 25 centuries in Siberian mountain tombs", a *The Scythians: nomad gold smiths of the open steppes*. Courier, a window open on the world, ed. S. Koffler, UNESCO, pp. 31-34

